

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Gevangenis of toevluchtsoord? Vrouwen en de Rijkswerkinrichtingen in Nederland 1886-1934

Weevers, M.H.A.C.

Citation

Weevers, M. H. A. C. (2025, January 28). *Gevangenis of toevluchtsoord?: Vrouwen en de Rijkswerkinrichtingen in Nederland 1886-1934*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4178208>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4178208>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk 2. Agency: ook van toepassing op arme kwetsbare vrouwen?

Dit hoofdstuk biedt een overzicht van de verschillende definities en de historiografie van het concept agency. Op basis hiervan kom ik tot een definitie en operationalisering van het agency die behulpzaam is bij het beantwoorden van de centrale vraag in dit proefschrift. In hoeverre en op welke manier speelden de RWI-vrouwen een rol in hun eigen opsluiting en wat was mogelijk het effect daarvan op het overheidsbeleid en het regime in de RWI?

2.1 ‘Een vriendelijk tevreden oud vrouwtje die haast niet meer voortkon’: Engeltje Jans

Aan de vooravond van haar vertrek uit de rijkswerkinrichting kreeg Engeltje Jans Kuipers bezoek van het damescomité van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen (NGZVB). Engeltje had haar termijn van drie jaar voor landlopen er bijna op zitten. Zij was voor de derde keer in de RWI en inmiddels 71 jaar oud. Het damescomité beschreef haar als een ‘vriendelijk tevreden oud vrouwtje, die haast niet meer voort kon, maar toch zich voorstelde naar Amsterdam te gaan en daar haar kostje met naaien te gaan verdienen.’¹⁷⁹

Deze beschrijving lijkt nauwelijks van toepassing op iemand die een straf uitzat voor luiheid. Hiermee lijkt Engeltje evenmin te beantwoorden aan de doelgroep die het rijk voor ogen moet hebben gehad toen het de bedelaarskolonies omvormde in rijkswerkinrichtingen. Ook deze casus roept de vraag op in hoeverre de vrouwen die onderwerp zijn van deze studie, zelf een aandeel hadden in hun opzending naar de RWI. Met andere woorden: was hier sprake van agency? En zo ja, kan dit concept de discrepantie verklaren tussen het gemiddelde profiel van de vrouwen die in de RWI terechtkwamen en de doelgroep die de overheid hiervoor op het oog had?

Voor het Engelse begrip ‘agency’ bestaat in het Nederlands geen equivalent. Het Engelse woordenboek geeft als vertaling: hulpmiddel ofwel datgene wat gebruikt wordt om een doel te bereiken.¹⁸⁰ De historiografie laat zien dat deze definitie raakt aan de kern van het begrip agency: handelen om een bepaald doel te bereiken, maar dat er tegelijkertijd nog heel veel meer over dit concept te zeggen valt. De vraag hoe agency zich verhoudt tot de structuren waarbinnen dat handelen zich afspeelt, staat daarin centraal. Dat laatste is een essentiële toevoeging omdat het eerste deel van de definitie zo breed is dat het tot een nietszeggend concept dreigt te verworden.¹⁸¹

Hieronder ga ik eerst in op de belangrijkste vragen die het bovengenoemde debat heeft opgeroepen. Vervolgens sta ik stil bij de rol die agency speelde in de overlevingsstrategieën van het armste deel van de bevolking in Europa tijdens de achttiende en negentiende eeuw:

¹⁷⁹ Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), Den Bosch, toegang 204 Algemene Reclasseringsvereniging en voorgangers, 1823 - 1986, Leiden afdeling genootschap inv.nr. 2081 register met namen van vrouwen die na ontslag uit de rijkswerkinrichting worden begeleid door het damescomité, 129.

¹⁸⁰ www.woordenboeken.nu, geraadpleegd op 24 juli 2023.

¹⁸¹ Megan Clare Webber, ‘Troubling agency. Agency and charity in early nineteenth-century London’, *Historical Research* 91:251 (2018) 116-136, aldaar 118.

pauper agency. Daarna komen verschillende vormen van pauper agency aan de orde. Hoe gender een extra dimensie aan agency toevoegt, komt ter sprake in paragraaf 2.4. Deze paragraaf vervolgt met te wijzen op het belang van context bij de analyse van de agency van criminele vrouwen. Tot slot kom ik op basis van de behandelde bouwstenen en theorieën tot een definitie en operationalisering van agency, die behulpzaam kan zijn bij de verklaring waarom zo'n zeer specifieke groep vrouwen in de RWI belandde.

2.2 Agency: verklaring waarom oude en zieke vrouwen in een rijkswerkenrichting belandden?

Het concept agency roept veel discussie op omdat het een enigszins ongrijpbaar begrip is. Hierover zijn diverse onderzoekers in de sociale en geesteswetenschappen het eens, ondanks verschillen in definitie, uitwerking en toepassing.¹⁸² Historici blijken agency vaak te gebruiken zonder aan te geven wat zij daaronder verstaan.¹⁸³ Ook in rechtshistorisch onderzoek duikt met enige regelmaat het begrip agency op. Hierbij is echter sprake van een zo verschillende betekenis in een zo verschillende context, dat het in dit bestek te ver voert om daar nader op in te gaan.¹⁸⁴

In de sociologische en sociaalpsychologische theorievorming over de levensloop wordt het begrip agency veelal gebruikt om verschillen in de levensloop van mensen te duiden die in min of meer dezelfde omstandigheden opgroeien. Het concept staat voor de invloed die individuen kunnen uitoefenen op hun levensloop binnen gestructureerde maatschappelijke paden. Daarbij is sprake van voortdurende interactie tussen deze individuen en hun omgeving.¹⁸⁵ Hiermee zetten deze wetenschappers zich af tegen andere stromingen binnen de sociologie die benadrukken dat het vooral de samenleving, de structuur is, die de identiteit en het gedrag van de mensen die daar deel van uitmaken bepaalt. De discussie over agency is onderdeel van het debat over structuur versus individu. Hierbij ligt het accent soms op de structuur en andere keren weer sterk op het handelen van individuen. Dit debat beperkt zich niet tot de sociologie, maar strekt zich uit tot diverse disciplines, waaronder linguïstiek, antropologie, psychologie, economie, demografie, filosofie én geschiedenis.¹⁸⁶ Belangrijke

¹⁸² Steven Hitlin en Glen H. Elder, 'Agency. An empirical model of an abstract concept', *Advances in life course research* 11 (2006) 33-67, aldaar 34; Tim Hitchcock and Robert Shoemaker, *London lives. Poverty, crime and the making of a modern city, 1690-1800* (Cambridge 2015) 17; Lyn M. Thomas, 'Historicizing agency', *Gender and History* 28:2 (2016) 324-339, aldaar 324; Webber, 'Troubling agency', 116-117.

¹⁸³ Anne Montenach and Deborah Simonton, 'Introduction. Gender, agency and economy. Shaping the eighteenth-century European town' in: Deborah Simonton and Anne Montenach, *Female agency in the urban economy. Gender in European towns 1640-1830* (New York 2013) 1-14, aldaar 4; Webber, 'Troubling agency', 116-118.

¹⁸⁴ Het betreft hier de principaal agenttheorie waarbij een persoon of organisatie – de agent – de bevoegdheid heeft beslissingen te nemen namens een andere persoon of organisatie: de principaal. De discussie spitst zich hier vooral toe op de (informatie-)voorsprong die de agent hiermee op de principaal heeft. Bron: <https://nl.wikipedia.org/wiki/principaal-agenttheorie>

¹⁸⁵ Hitlin e.a., 'Agency', 34; Lisa J. Crockett, 'Agency in the life course. Concepts and processes' in: Richard Dienstbier and Lisa Crockett, *Agency, motivation and the life course* (Nebraska 2002) 1-29, aldaar 2.

¹⁸⁶ Zie o.a. Laura M. Ahearn, 'Language and agency', *Annual Review of Anthropology* 30 (2001) 109-137.

denkers, die in het debat over agency versus structuur regelmatig opduiken, zijn de sociologen Anthony Giddens, Pierre Bourdieu en Michel de Certeau.

Met zijn structuratietheorie probeert Giddens agency en structuur met elkaar te verzoenen. Hij stelt dat sociale structuren tegelijkertijd beperkingen aan het handelen van individuen opleggen (en daarmee gericht zijn op reproductie van de bestaande structuur), als individuen in staat stellen verandering in deze structuren aan te brengen. De cruciale vraag is dan hoe sociale verandering tot stand komt: onder welke omstandigheden leidt menselijke actie tot verandering van de sociale structuur?

Anders dan bij Giddens, ligt de nadruk bij Bourdieu meer op reproductie dan op vernieuwing. Centraal in zijn theorie staat de habitus: het proces dat bepaalt hoe mensen zichzelf en hun omgeving waarnemen, interpreteren en daarbinnen handelen. Deze habitus verschilt al naar gelang de sociale groep waartoe men behoort. Volgens Bourdieu zijn mensen geneigd om te denken en handelen op een manier die het bestaande (ongelijke) sociale systeem reproduceert.¹⁸⁷

Hoewel de veelzijdige wetenschapper Michel de Certeau het woord agency niet gebruikt, heeft hij een belangrijke bijdrage geleverd aan de theorievorming over de relatie tussen structuren en de daarbinnen handelende, ‘agerende’, individuen.¹⁸⁸ Hij was één van de eersten die deze twee niet als tegengesteld aan elkaar zag, maar als delen van eenzelfde geheel die elkaar onderling beïnvloeden. In ‘L’invention du quotidien’ in het Engels vertaald als ‘The practice of everyday life’, maakt hij een onderscheid tussen strategie en tactiek. Tactiek staat voor de alledaagse handelingen binnen de van boven opgelegde strategieën: de structuren. Met hun tactieken verhouden individuen zich niet alleen tot de door de machthebbers ontwikkelde strategieën, zij eigenen zich deze ook toe door ze van nieuwe betekenissen te voorzien. Deze ‘consumenten’, zoals De Certeau hen noemt, zorgen op deze wijze voor ontelbare transformaties van en binnen de dominante culturele economie om deze aan te passen aan hun eigen doelen. Hierbij was geen sprake van planning of van langetermijndoelen, maar van het continue alert zijn op, en het grijpen van kansen zodra die zich voordeden door de zwakkeren in de samenleving.¹⁸⁹

Willemijn Ruberg gebruikt het concept tactiek van De Certeau in haar analyse van de getuigenissen van vrouwen in de rechtszaal bij verkrachtings- en kindermoordzaken. Zij toont aan hoe laatstgenoemden gebruik maakten van het (naast elkaar) bestaan van verschillende visies onder artsen en leken op de betekenis van menstruatie in de periode tussen 1750 en 1920. De overtuiging dat een ernstige schok de menstruatie kon doen stoppen, zetten zij bijvoorbeeld in als bewijs dat zij met geweld benaderd waren door de gedaagde.¹⁹⁰ In het geval van een verdenking van kindermoord probeerden zij bewijzen hiervan (zoals gevonden bloedsporen) te ontkrachten door te beweren dat deze het gevolg waren van een zeer ernstige menstruatie.¹⁹¹

¹⁸⁷ Ahearn, ‘Language and agency’, 117-118.

¹⁸⁸ Opgeleid als theoloog begaf hij zich op tal van wetenschappelijke terreinen waaronder filosofie, linguïstiek, antropologie, psychoanalyse, cultuursociologie en geschiedenis. Zie o.a. Koenraad Geldof & Rudi Laermans eds., *Sluipwegen van het denken. Over Michel de Certeau* (Nijmegen 1996) 12.

¹⁸⁹ Michel de Certeau, *The practice of everyday life*, vert. door Steven Rendall (Berkeley, Los Angeles and London 1984) xix.

¹⁹⁰ Willemijn Ruberg, ‘The tactics of menstruation in Dutch cases of sexual assault and infanticide, 1750-1900’, *Journal of Women’s History* 25:3 (2013) 14-37, aldaar 22.

¹⁹¹ Ruberg, ‘The tactics of menstruation’, 28

De theorieën van De Certeau, Bourdieu en Giddens zijn zeer behulpzaam in het verklaren van het voortbestaan van ongelijkheid. Dit geldt in veel mindere mate voor het verklaren van de manier waarop de bestaande structuren acties kunnen voortbrengen die leiden tot fundamentele verandering van deze structuren. De Certeau geeft daar echter een belangrijke aanzet voor.¹⁹² Door voort te bouwen op de door De Certeau aangereikte bouwstenen slagen Tim Hitchcock en Shoemaker er in hun boek *London lives* in dat wel te doen, waarover verderop meer.¹⁹³

In de geschiedwetenschap bouwen verschillende onderzoekers voort op, of zetten zich af tegen, eerdere theorieën. Het betreft hier zowel theorieën die ontwikkeld zijn binnen andere disciplines als binnen de geschiedwetenschap zelf. In onderstaand overzicht van de historiografie heb ik daarom gekozen voor een thematische benadering in plaats van een chronologische. De reden hiervoor is dat definities en toepassingen van agency binnen de diverse thema's sterk kunnen verschillen. Hierbij grijpen de betrokken onderzoekers niet altijd op dezelfde theoretici terug. Naast de vraag naar de relatie tussen agency en structuur en welke van deze twee primair van invloed is op de loop van de geschiedenis, staan in dit debat de volgende vragen centraal. Is agency voorbehouden aan mensen die over voldoende hulpbronnen beschikken (materieel, sociaal en fysiek)? Is er een verschil tussen agency en actie? In hoeverre onderscheidt agency zich van overlevingsstrategie (dit is vooral aan de orde bij 'pauper' en female agency)? Is er sprake van agency bij het benutten van speelruimte binnen de bestaande structuren of moet deze altijd gericht zijn op het veranderen van die structuren? Is het überhaupt mogelijk buiten de structuren te treden? En tot slot: is er uitsluitend sprake van agency als het beoogde doel gerealiseerd wordt?

Agency en de levensloop

In de theorievorming over agency in relatie tot de levensloop staan binnen de sociale wetenschappen over het algemeen mensen centraal die, qua sociale, fysieke en economische hulpbronnen, sterk verschillen van de vrouwen die het onderwerp van deze studie zijn. Jan Kok bouwt, in zijn onderzoek naar de agency van vrouwen in verschillende regio's (onder andere China, Japan, Afrika en Europa) in de periode 1850-2000, voort op de definitie van Steven Hitlin en Glen Elder. Deze sociale wetenschappers hebben een poging gewaagd om agency te vatten in een theoretisch en empirisch model. Zij zien 'self-efficacy' als een belangrijke component van agency, evenals optimisme. Hieronder verstaan zij het vertrouwen in het eigen vermogen om bepaalde handelingen tot een succesvol einde te brengen, gebaseerd op eerdere (succesvolle) ervaringen. Andere factoren zijn het vermogen tot langetermijnplanning en het kunnen beschikken over hulpbronnen.¹⁹⁴ De laatste twee elementen zijn voor een groot deel bepaald door onder andere gender, klasse en etniciteit in een bepaalde historische context. Laatstgenoemde factoren doen hun invloed niet alleen afzonderlijk gelden, maar kunnen elkaar

¹⁹² Ahearn, 'Language', 119.

¹⁹³ Hitchcock e.a., *London lives*, 20-21.

¹⁹⁴ Hitlin e.a., 'Agency', 41-43.

onderling versterken: een inzicht dat in de literatuur wordt gevangen in het begrip intersectionaliteit.¹⁹⁵

In navolging van Naila Kabeer, definieert Jan Kok agency als ‘the ability to define one’s goals and act upon them’. Het gaat daarbij niet om alledaagse acties en keuzes, maar om het stellen van lange(re) termijn doelen: om keuzes die de levensloop op middellange en langere termijn beïnvloeden. Voorbeelden hiervan zijn keuzes op het gebied van onderwijs, werk, mobiliteit, relaties en voortplanting.¹⁹⁶ Aanleiding voor Kok’s studie is de hypothese van de Indiase econoom en filosoof Amartya Sen dat agency, in het bijzonder die van vrouwen, een gunstige invloed heeft op de economische ontwikkeling van een land.¹⁹⁷ Kok heeft vooral gekeken naar de invloed van de familie (en de daarbinnen heersende normen en praktijken) in het versterken of beperken van de agency van vrouwen.

Net zoals Hitlin en Elder, ziet ook Kok self-efficacy als een cruciale eigenschap voor het bepalen van de doelen en wijst hij op het belang van langetermijnplanning. Agency houdt een voortdurende reflectie op acties en mogelijke alternatieven in. Hiermee is het een cumulatief proces: al doende leert men steeds meer. Om ook naar de gestelde doelen te kunnen handelen, zijn vervolgens hulpbronnen nodig. Deze kunnen zowel fysiek (gezondheid), economisch (inkomen, bezit) als sociaal (netwerk van familie en kennissen) van aard zijn. Steun van een sociaal netwerk kan een immaterieel (aanmoediging) en een materieel (geld of goederen) karakter hebben. Ook is enige onderhandelingsmacht noodzakelijk om iets voor elkaar te krijgen. Tot slot kunnen omgevingsfactoren agency versterken of in de weg staan. Voorbeelden daarvan zijn de bestuurlijke en wettelijke inrichting van de samenleving, de rol van de instituties die daarin opereren en bestaande familieverbanden. Deze vormen de context waarbinnen agency plaatsvindt. De heersende regels, formeel of impliciet, en de positie die mensen binnen al deze verbanden in een bepaalde tijd en plaats innemen, zijn bepalend voor de mate waarin en de wijze waarop agency mogelijk is.¹⁹⁸ In de hierboven behandelde visies lijkt

¹⁹⁵ Het begrip intersectionaliteit is voor het eerst gebruikt en als concept verder ontwikkeld door de Amerikaanse hoogleraar in de rechtsgeleerdheid Kimberlé Crenshaw in 1989. Zie onder andere Kimberlé Crenshaw, ‘Mapping the margins. Intersectionality, identity politics, and violence against women of color’, *Stanford Law Review* 43 (1991) 1241-1299.

¹⁹⁶ Naila Kabeer, ‘Resources, agency, achievements. Reflections on the measurement of women’s empowerment.’ *Development and Change* 30:3 (1999) 435-464, aldaar 428, geciteerd in Jan Kok, ‘Women’s agency in historical family systems’ in: Jan Luiten van Zanden, Auke Rijpma en Jan Kok, eds. *Agency, gender and economic development in the world economy 1850–2000: Testing the Sen hypothesis* (2017) 10-50, aldaar 12.

De definitie van agency als ‘the ability to define one’s goals and act upon them’ lijkt sterk op die van ‘vitaliteit’, als het vermogen ambities te stellen passend bij de levenssituatie en deze vervolgens te realiseren, gehanteerd in het onderzoek *Grijs is niet zwart wit* naar de wensen en behoeften van 55+’ers. Dit onderzoek is uitgevoerd door de Leyden Academy on Vitality and Ageing in opdracht van de Medical Delta (Samenwerkingsverband van academische instellingen en regionale overheden in Zuid-Holland) (Leiden 2013) 20. Treffend is dat het ook in het hierboven genoemde onderzoek om een categorie mensen gaat, namelijk ouderen (hoewel de ondergrens van 55+ wat laag lijkt gekozen), waarvan men over het algemeen veronderstelt dat zij niet veel agency hebben. Het onderzoek laat zien, dat ook tachtigers, ondanks eventuele fysieke beperkingen, nog goed in staat zijn realistische ambities te formuleren en deze te realiseren.

¹⁹⁷ Jan Luiten van Zanden, ‘Introduction’ in: Van Zanden e.a., *Gender and economic development in the world economy 1850–2000*, 1-9.

¹⁹⁸ Kok, ‘Women’s agency’, 12-13.

agency niet alleen met sociaaleconomische positie en hulpbronnen, met levenskeuzes en langetermijndoelen, maar ook min of meer samen te hangen met succes (als uitkomst).

2.3 Pauper agency

De vraag is of er ook sprake was van agency bij extreem arme en kwetsbare mensen in de negentiende eeuw, zoals de vrouwen in deze studie. Vervolgens is aan de orde hoe deze agency te detecteren is. Om te beginnen zal er vrijwel nooit sprake geweest zijn van een langetermijndoel: zij leefden van dag tot dag. Onderzoek naar hedendaagse armoede toont aan dat gebrek grote gevolgen heeft voor het denken, voelen en handelen van mensen. Langdurige armoede veroorzaakt stress en psychische problemen. Daarbij vermindert het gevoel van controle en lijkt ook het intellectuele vermogen aangetast (voor zover gemeten in intelligentietests die uiteraard cultureel bepaald zijn). Dit belemmert het nemen van langetermijnbeslissingen.¹⁹⁹ Ongetwijfeld gold dat ook voor arme mensen in het verleden. Het is uiterst plausibel dat de vrouwen in dit onderzoek zich niet bekommerden om een verder weg gelegen toekomst. Ze wisten soms niet eens waar ze de komende nacht zouden doorbrengen en of ze in staat zouden zijn om voldoende voedsel te vergaren. Zoals een quote in een ander hedendaags onderzoek naar armoede treffend weergeeft: ‘when the present is at stake, the future can be sacrificed’.²⁰⁰ De dagelijkse problemen waren voor veel van de RWI-vrouwen extra zwaar door ziekte en beperkingen. Dat wil echter niet zeggen dat zij niet in staat waren tot het nemen van kortetermijnbeslissingen of dat zij geen enkele optie hadden. Mogelijk waren bepaalde vaardigheden, nodig om te overleven, bij hen juist extra aangescherpt.²⁰¹

Anderson introduceert de term ‘streetwise’ in zijn onderzoek naar ‘Village Northton’ in Amerika. Hiermee verklaart hij hoe de bewoners van twee aangrenzende buurten in Philadelphia in de jaren tachtig van de vorige eeuw, erin slaagden zich staande te houden in een openbare ruimte vol onzekerheden en gevaren. Deze waren het gevolg van een sterke gentrificatie van de ene buurt (Village) en het afglijden van de andere, overwegend zwarte, buurt (Northton). Het verdwijnen van de werkgelegenheid in de industrie en het gelijktijdig wegvallen van traditionele rolmodellen in laatstgenoemde buurt waren hier debet aan. Deze context vormde een voedingsbodem voor drugsmisbruik, criminaliteit en seksisme. Gevolg was dat zowel witte als zwarte, zowel jonge als oude en zowel mannelijke als vrouwelijke bewoners in de openbare ruimte bang waren voor onbekende zwarte mannen. Een aantal van hen leerde hiermee om te gaan door de ontwikkeling van bepaalde vaardigheden. Deze stelden hen in staat hun omgeving snel in te schatten en te anticiperen op eventuele gevaren: zij werden streetwise.²⁰² Anderson laat de vraag in hoeverre deze vaardigheden ook in andere buurten van toepassing waren in het midden.

¹⁹⁹ Arnoud Plantinga, Marcel Zeelenberg, and Seger M. Breugelmans, *De effecten van armoede op voelen, denken en doen* (2018).

²⁰⁰ Deepa Narayan and Patti Petesch, *Voices from the poor from many lands. A compilation* (Oxford 2002) 184, geciteerd in Tim Hitchcock e.a., *London lives*, 18.

²⁰¹ Zie ook de inleiding van *London lives* van Hitchcock & Schoemaker die even verderop in deze paragraaf uitgebreid aan de orde komt. Zij stellen dat het voor arme Londenaren letterlijk van levensbelang was om de maatschappelijke context en de instituties die daar deel van uitmaakten goed te doorgronden.

²⁰² Elijah Anderson, *Streetwise. Race, class and change in an urban community* (Chicago/ London 1990), 1-6.

Luca Berardi daarentegen ziet deze juist als sterk buurtgebonden en daarmee als tijd- en plaatsgebonden. In zijn hedendaags onderzoek naar een buurt in Toronto met veel schietincidenten, spreekt hij daarom liever van ‘neighbourhood wisdom’.²⁰³ Kennis van de lokale fysieke omgeving (zoals de straten, parken en gebouwen) en de sociale aspecten waren essentieel om risico’s en gevaren te kunnen inschatten en daarop te anticiperen. De sociale aspecten betroffen het gedrag van de mensen in de buurt. Voorbeelden hiervan waren de routines van de politie of van anderen die een gevaar of juist bescherming konden betekenen.²⁰⁴ ‘Neighbourhood wisdom’ was vaak zo geïnternaliseerd en geautomatiseerd, dat veel mensen zich er nauwelijks bewust van waren.²⁰⁵ Ook in bovengenoemde gevallen ging het vrijwel altijd om overlevingsstrategieën voor de korte termijn. Terwijl deze strategieën de arme bewoners hielpen in leven te blijven, droegen zij niet bij aan (individuele) positieverbetering op een langere termijn. Zij bleven gevangen in dezelfde weinig benijdenswaardige sociaaleconomische positie, inherent aan het feit dat het hierbij om kortetermijndoelen ging.²⁰⁶ De arme inwoners in bovengenoemde studies zetten street- of neighbourhoodwisdom vooral in om gevaren af te weren.

Hitchcock and Shoemaker gebruiken in *London lives* niet de term streetwise. In hun beschrijving van de manier waarop de Londense paupers trachtten te overleven laten zij echter zien dat hiervoor vergelijkbare vaardigheden essentieel waren. Dit waren de vaardigheden die ervoor zorgden dat zij niet alleen bedreigingen konden afweren, maar ook de kansen die zich voordeden konden benutten. Hiertoe waren zij in staat dankzij een grondige kennis van de maatschappelijke en lokale context waarin zij leefden. Anders dan Berardi zien bovengenoemde onderzoekers daarbij ook effecten voor de langere termijn, niet zozeer voor de actoren zelf, maar voor het systeem. Omdat de acties van de Londense paupers het falen van het bestaande systeem blootlegden, riepen deze noodzakelijkerwijs een reactie op bij de elites.²⁰⁷

Street- of ‘neighbourhoodwisdom’, een bepaalde vorm van gewiekstheid door ervaring opgedaan, vormde mogelijk ook voor de RWI-vrouwen de bron van hun self-efficacy; het vertrouwen dat hun handelen tot het gewenste resultaat leidt. Het ligt voor de hand dat de vrouwelijke bedelaars en zwerfsters goed bekend waren met het functioneren van de armenzorg en het rechtssysteem. Zij wisten waarschijnlijk van welke wetten, maatregelen of instituties zij gebruik van konden maken in tijden van nood. Die kennis konden zij onderling uitwisselen. Recidivisten konden daarnaast gebruik maken van eerdere ervaringen.

Agency als overlevingsstrategie

Agency is een breder en mede daardoor vager begrip dan overlevingsstrategie. De agency van arme mensen stond vaak in dienst van hun overleving. Olwen Hufton heeft in haar onderzoek naar de armen in achttiende -eeuws Frankrijk aangetoond dat arme families om te overleven gebruik maakten van een veelheid aan strategieën en tactieken. Deze varieerden van legale tot

²⁰³ Luca Berardi, ‘Neighbourhood wisdom. An ethnographic study of localised street knowledge’, *Qualitative Sociology* (2020) 1-22, aldaar 2.

²⁰⁴ Berardi, ‘Neighbourhood wisdom’, 11-12.

²⁰⁵ Ibidem, 16.

²⁰⁶ Ibidem, 19.

²⁰⁷ Hitchcock e.a., *London lives*, 20.

illegale acties: een ‘economy of makeshift’ of scharreleconomie.²⁰⁸ In principe droegen vrijwel alle gezinsleden bij aan deze scharreleconomie.²⁰⁹ Ook de ambities van de armen in Frankrijk waren noodzakelijkerwijs beperkt.²¹⁰ Maar dat velen van hen erin slaagden om überhaupt te overleven noemt Hufton ‘a triumph of human ingenuity’.²¹¹ Andere onderzoekers hebben eveneens aangetoond hoe de armen in verschillende landen en tijden gebruik maakten van een divers palet aan acties om het hoofd boven water te houden, al naar gelang de mogelijkheden die zich voordeden.²¹² Heather Shore toont aan dat de scheidslijn tussen arm en crimineel niet altijd zo scherp te trekken was als tijdgenoten meenden. Prostitutie, diefstal en bedelen vormden voor veel arme Londenaren in de eerste helft van de achttiende eeuw meestal een aanvulling op inkomsten uit werk.²¹³ Lis en Soly concludeerden dat de achttiende-eeuwse verzoeken om opname van onhandelbare familieleden in een psychiatrische instelling in de zuidelijke Nederlanden deel uitmaakten van een overlevingsstrategie.²¹⁴

Overlevingsstrategie impliceert een weloverwogen plan, zoals Theo Engelen stelt in zijn kritische reflectie op het gebruik van dit concept om het (demografisch) gedrag van families te verklaren. Het is onwaarschijnlijk dat arme families in tijden van gebrek ruimte hadden voor een uitgebreide afweging van meerdere opties. Om die reden is het wellicht beter om te spreken over overlevingstactieken. Bovendien konden aan het gesignaleerde gedrag van arme gezinnen heel andere motieven ten grondslag hebben gelegen, dan het resultaat van hun keuzes achteraf suggereert.²¹⁵ Dit probleem signaleert Jan Kok eveneens: dat historici ‘de doelen van individuen en gezinnen alleen kunnen afleiden uit de eindresultaten van hun handelingen’.²¹⁶ Dat mensen in een penitentiaire inrichting zoals de RWI terecht kwamen omdat zij daar zelf op aangestuurd hadden, lijkt op het eerste gezicht echter niet de meest logische verklaring. Evenmin ligt het voor de hand dat politie en justitie oude en zieke vrouwen actief zouden vervolgen met als doel hen naar de RWI op te zenden. Zonder het profiel van deze vrouwen, de context van de samenleving waarin zij leefden en de agency van alle verschillende betrokkenen in ogenschouw

²⁰⁸ Bjørn Gallée en Jaap Ligthart, ‘Gelegenheid maakt de dief. De inzet van vermogenscriminaliteit als overlevingsstrategie in Rotterdam, 1812-1820’, *Stadsgeschiedenis* 10 (2015) 117-132, aldaar 117.

²⁰⁹ Catherina Lis en Hugo Soly, *Te gek om los te lopen? Collocatie in de 18de eeuw* (Turnhout 1990) 7.

²¹⁰ Olwen Hufton, *The poor of eighteenth-century France 1750-1789* (Oxford, 1974) 356.

²¹¹ Hufton, *The poor*, 367.

²¹² Zie o.a. Jan Kok, Kees Mandemakers en Henk Wals, ‘City Nomads. Changing residence as a coping strategy, Amsterdam, 1890-1940’, *Social Science History* (2005) 15-43; Stephen King and Alannah Tomkins, *The poor in England 1700-1850: An economy of makeshifts* (Manchester 2003); Jeremy Boulton, ‘“It is extreme necessity that makes me do this”. Some “Survival strategies” of pauper households in London’s West End during the early eighteenth century’, *International Review of Social History* 45:S8 (2000) 47-69; Catharina Lis and Hugo Soly, ‘“Total institutions” and the survival strategies of the laboring poor in Antwerp, 1770-1860’ in: Peter Mandler ed., *The uses of charity. The poor on relief in the nineteenth-century metropolis*, (Philadelphia, 1990) 38-67.

²¹³ Heather Shore, ‘Crime, criminal networks and the survival strategies of the poor in early eighteenth-century London’ in: Steven King and Alannah Tomkins, eds., *The poor in England 1700-1850. An economy of makeshifts* (Manchester 2003) 137-165.

²¹⁴ Catharina Lis & Hugo Soly, *Te gek om los te lopen? Collocatie in de 18e eeuw* (Turnhout, 1990)

²¹⁵ Theo Engelen, ‘Labour strategies of families. A critical assessment of an appealing concept’, *International Review of Social History* (IRSH) 47:3 (2002) 453-464.

²¹⁶ Jan Kok, ‘Evaluatie. Het onderzoek naar gezinsstrategieën’ in: Jan Kok, Ad Knotter, Richard Paping en Eric Vanhaute, *Levensloop en levenslot. Arbeidsstrategieën van gezinnen in de negentiende en twintigste eeuw* (Groningen/ Wageningen 1999) 231-240, aldaar 231.

te nemen is niet te verklaren waarom vrouwen in een RWI terecht kwamen. Ondanks dat de doelen en acties van arme mensen vaak in dienst van hun overleving stonden, prefereer ik het bredere concept agency omdat het ruimte biedt voor meerdere doelen en acties dan uitsluitend gericht op overleving. Afhankelijk van een verandering in hun omstandigheden konden arme mensen hun agency ook aanwenden voor andere doelen.

History from below

De hernieuwde aandacht in de laatste decennia voor de ervaringen van ‘gewone’ mensen, door Tim Hitchcock aangeduid als een *new history from below*, legt ook de agency van deze groepen (weer) bloot. De publicatie van de Pauper letters, waar ik even verderop uitgebreider bij stil sta, heeft aan deze oplevende belangstelling in belangrijke mate bijgedragen. Deze brieven laten zien dat mensen die behoorden tot de onderste lagen van de samenleving wel degelijk invloed konden uitoefenen op het beleid van de autoriteiten en zelfs in staat waren het systeem te manipuleren.²¹⁷ Ook Rik Vercammen heeft zich in zijn proefschrift over de Belgische landlopers in belangrijke mate door de *new history from below* laten inspireren.²¹⁸

Eén van de uitzonderingen op de heersende stroming binnen de geschiedwetenschap van de tachtiger en negentiger jaren en min of meer het equivalent van de Engelse ‘history from below’ vormt de Duitse *Alltagsgeschichte*. Ook deze trachtte de agency van ‘gewone’ mensen in beeld te brengen door oog te hebben voor hun alledaagse ervaringen, meestal in de vorm van microgeschiedenissen. Belangrijke vertegenwoordigers van deze stroming zijn Alf Lüdtke en Hans Medick die vooral (eind) jaren tachtig en negentig publiceerden.²¹⁹ *Alltagsgeschichte* gaat over het leven van ‘gewone’ mensen maar behelst meer dan het blootleggen van de alledaagse strijd om het bestaan. Via een reconstructie van het leven van alledag voeren de ‘Alltagshistorici’ de hoofdrolspelers in deze geschiedenissen tegelijkertijd als object en als subject op. Zij laten zien dat ‘gewone’ mensen de wereld om hen heen niet slechts ondergingen, maar zich deze tegelijkertijd toe-eigenden (aneignen) en daarmee ook veranderden. *Alltagsgeschichte* was een reactie op de historische ‘Sozialwissenschaft’. Deze richtte zich op de analyse van de grote historische processen zoals kapitalisme, industrialisatie, staatsvorming, bureaucratisering en natievorming. Hierdoor was er nauwelijks oog voor de rol die mensen van vlees en bloed daarin speelden. Deze benadering veronachtzaamde in de ogen van Alf Lüdtke de vele lagen die besloten lagen in het dagelijks handelen en de betekenis daarvan voor de grote structurele veranderingen.²²⁰

Lüdtke introduceert het concept *Eigensinn* in zijn onderzoek naar de cultuur van arbeiders in een Duitse fabriek, om aan te geven dat het handelen van deze arbeiders meer facetten had dan te vangen zijn in de tegenstelling verzet versus gehoorzaamheid. Lüdtke verstond onder *Eigensinn* al die handelingen die gericht zijn op ontduiking, oprekking,

²¹⁷ Tim Hitchcock, ‘A new history from below’, *History Workshop Journal* 57 (2004) 294-298.

²¹⁸ Rik Vercammen, *Leven aan de rafelrand? Landlopers en bedelaars in Belgische Rijksweldadigheidskolonies (1870-1930)* (Proefschrift Vrije Universiteit Brussel 2014) 18-21.

²¹⁹ Alf Lüdtke, *Alltagsgeschichte zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen* (Frankfurt am Main 1989); Alf Lüdtke, ‘Cash, coffeebreaks, horseplay. Eigensinn and politics among factoryworkers in Germany circa 1900’ in: Michael Hanagan and Charles Stephenson eds., *Confrontation, class consciousness, and the labor process. Studies in proletarian class formation* (Connecticut 1886) 65-95.

²²⁰ Lüdtke, *Alltagsgeschichte*, 12.

herinterpretatie of het negeren van de regels. Hiermee creëerden de fabrieksarbeiders ruimte voor zichzelf, door afstand te nemen van zowel het fabrieksproces als de dagelijkse strijd om het bestaan. Deze handelingen waren divers en dubbelzinnig en vonden niet plaats in de officiële pauzes, maar tijdens de werktijd in de vorm van illegale werkonderbrekingen. Voorbeelden hiervan waren fysieke stoeipartijen op de werkvloer, zomaar rondlopen, een hazenslaapje doen in afwachting van een nieuwe opdracht en vaak en langdurig de wc bezoeken. Het ging om gedrag dat zowel een vorm van zelfexpressie was, als een uitdrukking van de kameraadschap met andere arbeiders. Meestal was hierbij geen sprake van het gericht najagen van specifieke materiële doelen of van verzet. De grenzen tussen *Eigensinn* en georganiseerd verzet waren evenwel niet altijd scherp te trekken. Soms leidde de broederschap op de werkplaats tot het collectief afdwingen van vrijheden, zoals toestemming om de draaibanken alvast gedurende de werktijd te reinigen.²²¹ Het begrip *Eigensinn*, met zijn nadruk op het ten eigen bate oprekken of ontsnappen van de in een bepaalde context bestaande formele regels, vertoont overeenkomsten met het begrip *agency* in de Engelse *history from below*. Een andere vorm van indirect verzet, signaleert James Scott in zijn antropologisch veldonderzoek onder arme boeren in een klein dorp in Maleisië. Zij verweerden zich met allerlei verborgen en subtiele acties, ‘weapons of the weak’, tegen de rijke grondeigenaren die hun bestaan bedreigden.²²²

De pauperbrieven

Historici zijn bij het schrijven van een geschiedenis van onderop vaak afhankelijk van informatie van derden. Een uitzondering op het gebrek aan geschriften van de betrokkenen zelf vormen de vroegmoderne *pauperletters*. Dit waren brieven die elders woonachtige Engelse armen stuurden aan de armbesturen in de gemeente waar zij oorspronkelijk vandaan kwamen. Onder de oude Poor Law (tot 1834) hadden alle gemeenten in Engeland de wettelijk plicht ‘hun’ armen te ondersteunen.²²³ In ‘Paupers Letters as a Source’ staat Steven King stil bij de kanttekeningen die te maken zijn bij het gebruik van de *pauperletters* als historische bron. Allereerst is de leesbaarheid door fonetische spelling en gebrek aan interpunctie problematisch. Daarnaast bevatten de brieven vaak formele frasen of standaardzinnen. De oorzaak hiervoor was dat analfabeten voor het schrijven van een verzoek om ondersteuning een beroep moesten doen op derden. Desondanks blijkt uit de diverse analyses dat het goed mogelijk is de intenties achter de formuleringen bloot te leggen. Dat niet alle brieven door de betrokkenen zelf geschreven waren, hoeft niet te betekenen dat deze niet de gevoelens, ervaringen en retoriek van de betrokkenen uitdrukten.²²⁴ Bovendien waren het vaak verwanten, burens of kennissen op wie de armen een beroep deden als zij zelf niet konden schrijven: mensen die behoorden tot dezelfde sociale klasse.²²⁵

²²¹ Ludtke, ‘Cash, coffeekbreaks, horseplay’, 78-82.

²²² James Scott, *Weapons of the weak. Everyday forms of peasant resistance* (New Haven 1985).

²²³ Thomas Sokoll, ‘Negotiating a living: Essex pauper letters 1800-1834’, *International Review of Social History* 45 (2000) 19-46, aldaar 21.

²²⁴ Steven King, ‘Pauper letters as a source’, *Family and Community History* 10:2 (2007) 167-170, aldaar 168.

²²⁵ King, ‘Pauper letters as a source’, 168; Sokoll, ‘Negotiating a living’, 29.

Een derde kwestie betreft de representativiteit van de brieven voor alle paupers, inclusief zij die wel aanspraak konden maken op armenzorg in de gemeente waarin zij woonden. Uit onderzoek blijkt echter dat slechts een kleine minderheid van de paupers zijn of haar hele leven in dezelfde plaats doorbracht.²²⁶ Daarbij blijkt dat in de bronnen die inzicht bieden in de door hen mondeling gevraagde armenzorg sprake is van eenzelfde retoriek.²²⁷ Een laatste probleem is in hoeverre de brieven niet alleen een weerspiegeling vormen van de wijze waarop paupers om hulp vroegen, maar ook een waarheidsgetrouw beeld geven van hun omstandigheden. Uit de rapporten van de toezichthouders die periodiek de situatie van de briefschrijvers ter plaatse inspecteerden, blijkt echter dat de informatie in de brieven vrijwel altijd klopte.²²⁸

De *pauperletters* zijn interessant, aldus Thomas Sokoll, niet zozeer om wat de armen vroegen, maar vooral vanwege de manier waarop zij de verlangde ondersteuning vroegen.²²⁹ In zijn analyse staan de 270 brieven centraal die in Londen wonende paupers naar de armbesturen in Essex stuurden, waar zij oorspronkelijk vandaan kwamen. Deze brieven tonen aan dat de armen in kwestie zich heel goed bewust waren van hun onderhandelingspositie. Niet zelden dreigden zij bijvoorbeeld terug te komen naar hun officiële domicilie van onderstand als het betreffende armbestuur de gevraagde steun weigerde. Omdat dit vaak een kostbare aangelegenheid was, konden zij er vrij zeker van zijn dat de armenzorgbestuurders deze optie zouden verwerpen.²³⁰ Ook wezen zij er regelmatig op dat de kans om werk te vinden in hun huidige domicilie veel groter was, vooral als sprake was van tijdelijke werkloosheid. Anderen brachten naar voren dat de onderhoudskosten veel hoger waren als zij naar hun oorspronkelijke gemeente terugkeerden. De armbesturen moesten henzelf en hun kinderen dan laten opnemen in een armenhuis.²³¹

De armen bleken niet alleen goed op de hoogte van de wettelijke bepalingen, maar ook van de financiële situatie en overwegingen van de armbesturen. Om bovengenoemde redenen maakten veel gemeenten onderling informele afspraken over de ondersteuning van elkaars armen. Dit kwam er meestal op neer dat de formele gemeente van onderstand de armen in hun nieuwe domicilie rechtstreeks of indirect ondersteunde.²³²

Een andere opvallende bevinding in het onderzoek naar de *pauperletters* vormen de vele verwijzingen naar (gebrek aan) kleding zonder dat een verzoek om kleding centraal stond in de brieven. Volgens Steven King hadden deze vooral een symbolische functie in het benadrukken van de armoede van de indiener. Tegelijkertijd moest het belang dat de armen aan kleding hechtten, aantonen dat zij behoorden tot de ‘deserving poor’: tijdgenoten associeerden lompen en incomplete kleding met de absolute onderklasse. Tot slot duikt het belang van (goede) kleding regelmatig op als voorwaarde om een betrekking te krijgen of te behouden. Dit verband tussen kleding en armoede, fatsoen en werk leefde heel sterk bij degenen die verantwoordelijk waren voor de uitvoering van de armenzorg. Dit blijkt uit het feit dat laatstgenoemden dit vaak

²²⁶ King, ‘Pauper letters as a source’, 169.

²²⁷ Steven King, “‘I fear you will think me too presumptuous in my demands but necessity has no law’”. Clothing in English pauper letters, 1800–1834’, *International Review of Social History* 54:2 (2009) 207–236, aldaar 212.

²²⁸ King, ‘Pauper letters as a source’, 167.

²²⁹ Sokoll, ‘Negotiating a living’, 42.

²³⁰ Ibidem, 28.

²³¹ Ibidem, 43–44.

²³² Ibidem, 24.

als argument opvoerden om verzoeken om (meestal) geld te honoreren.²³³ King ziet deze verwijzingen naar kleding vooral als een strategisch middel, als agency, van de zijde van de paupers. Opmerkelijk is ook dat vrijwel alle brieven begonnen met een verhandeling over hoe vreselijk de betrokkene het vond om de hulp van de armenzorg in te roepen en dat hij of zij er alles aan wilde doen om zo snel mogelijk weer op eigen benen te staan.²³⁴

In hun studie naar verzoeken om gedwongen opsluiting van familieleden in correctiehuizen en psychiatrische inrichtingen in vier vroegmoderne Vlaamse steden, signaleren Lis & Soly eenzelfde strategisch gebruik van de ‘taal van het gezag’. Lis en Soly betogen dat dit de reden was dat de stedelijke magistraten deze verzoeken zo vaak honoreerden. Door de verslechtering van hun economische omstandigheden waren arme families steeds minder in staat een onhandelbaar of deviant gezinslid thuis op te vangen. Daarbij kwam dat deze armen met het thuis houden van zich misdragende, overlast veroorzakende, dronken of zich prostituerende familieleden, ook het risico liepen de steun van de buurtbewoners te verliezen. Deze steun was vaak van wezenlijk belang voor hun overleving.²³⁵ De magistraten maakten zich vooral druk om zaken die de openbare orde of de arbeidsmoraal bedreigden. En niet toevallig formuleerden de indieners de redenen voor hun verzoeken om opsluiting in termen van openbare ordeproblemen. Door te verwijzen naar de heersende normen en waarden maakten zij het de magistraten uiterst lastig hun verzoeken af te wijzen. Daarbij kwam dat zowel de indieners van een verzoek om opsluiting, als de magistraten, baat hadden bij de correctie van overlast gevende stadsbewoners. Lis en Soly zijn van mening dat deze praktijken in de achttiende eeuw niet betekenden dat de lagere klassen zich de normen en waarden van de gezagsdragers hadden eigen gemaakt. Daarvoor waren de teksten in de verzoeken naar hun mening te selectief. Deze benadrukten uitsluitend die zaken, waarvan zij verwachtten dat dit de magistraten tot een gunstige beschikking zou verleiden.²³⁶ Het waren de omstandigheden die hen ertoe brachten hun overlevingsstrategieën aan te passen.

Bij verwijzingen naar heersende normen hoeft niet altijd sprake te zijn van een bewuste strategie of tactiek. Het kan uiteraard ook het gevolg zijn van internalisering van die normen. Norbert Elias zag de moderne Westerse samenleving, waarin sprake was van een groeiende aversie tegen lichamelijke functies en het toebrengen van letsel, als de uitkomst van een zeer geleidelijk proces. Dit civilisatieproces was sterk verweven met het proces van staatsvorming, verstedelijking en industrialisatie.²³⁷ De daardoor toegenomen wederzijdse afhankelijkheid tussen mensen en steden vroeg om meer zelfbeheersing, orde en discipline. De aanvankelijk van buiten opgelegde normen en waarden werden volgens hem door steeds meer groepen

²³³ King, “I fear you will think me too presumptuous”, 216-220; Peter Jones, “I cannot keep my place without being deascent”. Pauper letters, parish clothing and pragmatism in the south of England, 1750-1830”, *Rural History* 20:1 (2009) 31-49.

²³⁴ King, “I fear you will think me too presumptuous”, 221.

²³⁵ Lis & Soly, *Te gek om los te lopen*, 126 en 217-218.

²³⁶ Ibidem, 168-172.

²³⁷ Norbert Elias, *Het civilisatieproces I en II. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*, vert. Willem Kranendonk en anderen, deel 1 en Han Israëls, deel 2 (vierde druk Utrecht 1984). Zie ook Jan Adriaan van der Maas, *Over beschaving en bedeling. De gemeentelijke armenzorg in Amsterdam tussen beschaven en bureaucratiseren van 1870-1940* (Dissertatie Utrecht 2021) 11-12.

geïnternaliseerd.²³⁸ Het is soms moeilijk om een helder onderscheid te maken tussen gedrag dat het gevolg is van het bewust inspelen op de normen van anderen en gedrag dat het gevolg is van internalisering van die normen.

Mogelijk was er sprake van een grijs gebied waarin het inspelen op deze normen, als een bewuste tactiek geleidelijk uitmondde in internalisering. Van echte internalisering was wellicht pas sprake toen, met de stijging van de algehele welvaart, de verschillen tussen bevolkingslagen verkleinden. Hierdoor gingen ook de allerarmsten zich als onderdeel van dezelfde samenleving als hun meer fortuinlijke medemensen beschouwen en voelden de oorspronkelijk door anderen opgelegde normen wellicht steeds natuurlijker aan.²³⁹ Ali de Regt beschrijft hoe de beter betaalde en geschoolde arbeiders zich meer en meer conformeerden aan de normen en waarden van de midden- en hogere klassen. Daarmee wilden zij zich onderscheiden van de ongeschoolde dagloners. Waar Elias het beschavingsproces als de uitkomst van een geleidelijke en min of meer autonome ontwikkeling ziet, interpreteert De Regt deze (mede) als een gevolg van de gerichte ‘beschavingsactiviteiten’ van de beter gesitueerden. Zij waarschuwt er echter voor deze invloed niet te overschatten. Bovendien hoefde de combinatie van hulp en disciplineren niet altijd te betekenen dat er sprake was van een belangentegenstelling. De Regt sluit niet uit dat degenen op wie de beschavingsactiviteiten zich richtten deze ook regelmatig inzetten voor eigen doeleinden.²⁴⁰

Overlappende belangen

Antoon Vrints deed onderzoek naar publiek geweld in de eerste helft van de twintigste eeuw in Antwerpen. Hij signaleert dat het invoeren van de hulp van de politie bij het beslechten van conflicten door de bewoners van de volkswijken, niet altijd betekende dat laatstgenoemden de waarden en normen van de politie deelden. Het betekende vooral dat politie en buurtbewoners op dat moment eenzelfde belang hadden. Hij wijst erop dat de acceptatie van het optreden van de politie altijd voorwaardelijk was en afhankelijk van de context. Betrof het lijdend voorwerp van de interventie een buitenstaander of iemand met een slechte reputatie in de buurt, dan kon de politie op meer steun onder de plaatselijke bevolking rekenen dan wanneer het ging om iemand die goed ingebed was in het plaatselijke netwerk. Bovendien moest de politie bij pogingen tot het beslechten van conflicten voldoende flexibiliteit tonen en rekening houden met de normen en opvattingen van de omgeving.²⁴¹ Er bestond geen strakke dichotomie tussen aanpassing en verzet. De mogelijkheid om sociaal-politieke interventies in te passen in hun eigen bestaansstrategieën was bepalend voor de acceptatie hiervan door de buurtbewoners.²⁴² Tot slot blijkt dat de aanvaarding van hulp door de politie niet evenredig verdeeld was binnen de diverse lagen van de bevolking. De laagste bevolkingsgroepen waren het sterkst

²³⁸ Herman Franke, ‘The rise and decline of solitary confinement. Social-historical explanations of long-term penal changes’, *British journal of criminology* 32 (1992) 125-143, aldaar 133.

²³⁹ Het proces van civilisering van de arbeidersklasse is onder andere uitgebreid geschreven door Ali de Regt in *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-194; een historisch-sociologische studie* (derde druk; Amsterdam 1986).

²⁴⁰ De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 244.

²⁴¹ Antoon Vrints, *Het theater van de straat. Publiek geweld in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2011) 80-84.

²⁴² Vrints, *Het theater van de straat*, 221-222.

vertegenwoordigd onder degenen tegen wie aangifte was gedaan. Zelf vroegen zij zelden om een interventie van de politie.²⁴³

Evenals De Regt ziet Vrints bij de (potentiële) sociale stijgers onder de lagere bevolkingsgroepen een geleidelijke overname van de mores en gedragingen van de midden- en hogere klassen. Hij spreekt in dit verband over een ‘toe-eigening van het burgerlijke respectabiliteitsmodel’.²⁴⁴ Dit proces kwam in de eerste helft van de twintigste eeuw in een stroomversnelling. In die periode stegen de kansen voor sociale mobiliteit sterk door uitbreiding van onderwijs en sociale wetgeving en dankzij economische voorspoed. Hierdoor sloot ‘het burgerlijk respectabiliteitsmodel’ met zijn ideologie van kostwinnerschap en huiselijkheid meer en meer aan bij de belangen en ambities van steeds grotere groepen mensen. Zij vormden een vruchtbare bodem voor de beschavingsoffensieven die binnen de verschillende zuilen plaatsvonden. De verschillende zuilen, inclusief de socialistische, propageerden grotendeels dezelfde fatsoensnormen: alcoholmatiging of -onthouding, kuisheid, zelfbeheersing en gezinsleven.²⁴⁵

Hoewel Elias zich niet uitliet over de invloed van het beschavingsproces op de aanpak van criminaliteit, hebben zowel Pieter Spierenburg als Herman Franke zich door zijn theorie over het civilisatieproces laten inspireren in hun geschiedschrijving van het gevangeniswezen. In de toenemend anonieme steden was verbanning van de zogenaamde ‘undeserving poor’, de bedelaars, prostituees en zwervers, niet langer een optie. Datzelfde gold voor lijfstraffen door de sterkere afkeer van geweld. Hierdoor raakte de opsluiting van de ‘onaangepasten’ en criminelen steeds meer in zwang.²⁴⁶

Gelegenheidscoalities

In de *Pauperletters* staat vooral de agency van de fatsoenlijke armen centraal, of in ieder geval van degenen die redelijkerwijs aanspraak konden maken op die titel. Anders dan in de eerdergenoemde definitie van Kok, is hier uitdrukkelijk sprake van kortetermijndoelen: het verkrijgen van hulp, meestal in de vorm van geld. Datzelfde is het geval bij de paupers in het onderzoek van Hitchcock en Shoemaker. Ook zij tonen in *London lives* overtuigend aan dat de armen in vroegmodern Londen, waaronder ook de allerarmsten en minder respectabele armen, beschikten over agency. Zij gaan daarbij nog een stap verder door te stellen dat deze paupers niet alleen in staat waren de instituties die zij op hun weg ontmoeten ten eigen voordele aan te wenden, maar dat zij er daarmee tegelijkertijd (onbewust) in slaagden deze geleidelijk te veranderen.²⁴⁷ In de visie van Hitchcock en Shoemaker slaagden de paupers van Londen daardoor te beter in omdat zij per definitie gericht waren op kortetermijndoelen. Het was bijvoorbeeld gemakkelijker voor een rechter om in een individueel geval een uitzondering te maken, dan wanneer deze zich geconfronteerd zag met collectieve actie zoals opstand. Hitchcock en Shoemaker stellen zelfs dat aandacht voor de rol die deze agency van de armen speelde,

²⁴³ Ibidem, 82.

²⁴⁴ Ibidem, 215.

²⁴⁵ Ibidem, 221-225.

²⁴⁶ Pieter Spierenburg, *The prison experience. Disciplinary institutes and their inmates in early modern Europe* (Amsterdam 1991) 17; Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990) 7-9.

²⁴⁷ Hitchcock e.a., *London lives*, 4.

essentieel is om de geschiedenis van het vroeg moderne en negentiende-eeuwse Groot-Brittannië te begrijpen.²⁴⁸ De paupers van vroegmodern Londen vormden een zeer gemêleerde groep: variërend van mensen die volledig afhankelijk waren van armenzorg, degenen die dat bij tijd en wijle waren, zij die later in hun leven aan lager wal raakten tot mensen die regelmatig met justitie in aanraking kwamen.²⁴⁹ De laatste groep bevond zich vrijwel volledig aan de onderkant van het sociale spectrum.²⁵⁰

Hoe verschillend zij ook waren, één ding hadden deze paupers, of ‘plebejers’ zoals ze in *London lives* genoemd worden, gemeen: hun relatie tot autoriteit. Zij waren degenen die in rechtbanken belandden, naar verbeterhuizen werden gestuurd of als zwervers en bedelaars werden opgejaagd.²⁵¹ In het bereiken van hun doelen werkten zij soms samen met de mensen die verantwoordelijk waren voor de uitvoering van deze instituties. Om te overleven waren zij immers grotendeels afhankelijk van deze instituties. Zij waren in staat gelegenheidscoalities te smeden, al naar gelang de situatie en het doel dat zij wensten te bereiken.²⁵² Megan Webber laat zien hoe de pers en Londenaren, afkomstig uit diverse sociale lagen, arme bedelaars steunden in hun verzet tegen de acties van de negentiende-eeuwse Society for the Suppression of Mendicity. De leden hiervan wilden de bedelarij uitroeien omdat dit luiheid zou aanmoedigen. Agency hoefde dus niet altijd eenrichtingsverkeer te betekenen, bijvoorbeeld van arm tegenover rijk, maar kon zich manifesteren via wisselende (tijdelijke) coalities.²⁵³ Op andere momenten gingen de Londense paupers de directe confrontatie aan voor de rechtbanken, in gevangenissen of in de openbare ruimte.²⁵⁴ Even vaak als zij daar als beklaagde terechtstonden, gebruikten zij de rechtbank om hun gelijk te halen.²⁵⁵

Instrumenteel justitiegebruik

Bovengenoemd fenomeen, waarvoor Martin Dinges de term ‘Justiznützung’ introduceerde, in het Nederlands meestal vertaald met instrumenteel justitiegebruik, was wijdverbreid in de achttiende eeuw.²⁵⁶ Het viel hem op dat er bij de Duitse (criminele) rechtbanken zoveel zaken werden aangespannen die niet uitmondten in een uitspraak van de rechter. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat het zaken betrof waar de rechtbanken geen prioriteit aan gaven. Nader onderzoek naar degenen die de aanklachten indienden, leverde een ander beeld op. De klagers waren er niet zozeer op uit om hun gelijk bij de rechtbank te halen, maar gebruikten de aanklachten om extra druk uit te oefenen op degenen met wie zij een geschil hadden. Op deze manier bepaalden ‘gewone mensen’ mede het karakter van het rechtswezen. Zij eigenden zich

²⁴⁸ Ibidem, 17-18.

²⁴⁹ Hitchcock e.a., *London lives*, 5-6.

²⁵⁰ Hoewel de meeste (vervolgde) criminelen tot de groep paupers behoorden was dat dat andersom lang niet altijd het geval. Onderzoek heeft aangetoond dat slechts een fractie van de mensen die in behoeftige omstandigheden verkeerden daadwerkelijk tot diefstal overgingen. Zie Hitchcock e.a., *London lives*, 6-7.

²⁵¹ Hitchcock e.a., *London lives*, 4.

²⁵² Ibidem, 8.

²⁵³ Webber, ‘Troubling agency’, 122-124 en 134.

²⁵⁴ Hitchcock e.a., *London lives*, 4.

²⁵⁵ Ibidem, 8.

²⁵⁶ Aries van Meeteren, *Op hoop van akkoord. Instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw* (Hilversum 2006) 15.

deze als het ware toe. Hiermee beïnvloedden zij op de langere termijn het rechtssysteem.²⁵⁷ Sociale controle, zo betoogt Dinges, vond dus niet alleen van boven naar beneden plaats, maar ook ‘verticaal’ binnen dezelfde bevolkingsgroepen en was vaak wederzijds. Onder sociale controle verstaat hij alle manieren waarop mensen afwijkend gedrag definiëren en daarop actief reageren.²⁵⁸ Vrijwel dezelfde definitie hanteert Manon van der Heijden in haar onderzoek naar de wisselwerking tussen de doelen van de rechtbank en het gebruik hiervan door de ingezetenen bij problemen in het naleven van de huwelijksregels in vroegmodern Holland.²⁵⁹

Van belang bij het duiden van ‘Justiznutzung’ is dat de rechtbank niet het meest voor de hand liggende middel was om afwijkend gedrag te corrigeren. Het was vaak een uiterste redmiddel als diverse andere, informele opties gefaald hadden. Voorbeelden daarvan waren iemand zelf aanspreken op zijn of haar gedrag of het invoeren van bemiddeling door familie, burens of vrienden. Het bestaan van zoveel formele, semi-formele en informele mogelijkheden naast elkaar, waar mensen hun gelijk of recht konden halen, werkte een strategisch gebruik waarin de eigen belangen voorop stonden in de hand. Het bood een vorm van (‘legal’) agency aan sociale groepen die hun eerder door historici ontzegd was.²⁶⁰ Over de vraag of de rechtbanken ook toegankelijk waren voor de allerlaagste sociale groepen verschillen de meningen. De sociaaleconomische positie van degenen die zich tot de rechtbanken wendden is vaak moeilijk te bepalen. De gegevens over beroepen zijn niet altijd even betrouwbaar. Daarbij kon het inkomen dat bij een bepaald beroep hoorde sterk variëren. Een hoofdvakman (master craftsman) kon zowel verwijzen naar een vermogende ondernemer als naar een ‘half geproletariseerde’ onderaannemer.²⁶¹ Informatie die de betrokkenen zelf gaven was mogelijk niet altijd correct: inkomen en beroep konden van invloed zijn op de gewenste uitkomst van de procesgang.²⁶²

Griet Vermeesch noemt een aantal factoren die een rol speelden in de toegankelijkheid van de rechtbanken voor het armste deel van de bevolking in vroegmodern Europa. Het sterk gefragmenteerde karakter van de rechtspraak bood mogelijkheden voor een strategisch gebruik. Het zorgde echter soms ook voor vertraging. De kosten van gerechtelijke procedures konden een barrière opwerpen. Van dit laatste was echter vooral sprake als de zaak uitmondde in een

²⁵⁷ Martin Dinges, ‘Justiznutzungen als soziale Kontrolle in der Frühen Neuzeit’ in: Andreas Blauert and Gerd Schwerhoff eds., *Kriminalitätsgeschichte. Beiträge zur Sozial- und Kulturgeschichte der Vormoderne* (Universitätsverlag Konstanz, 2000) 503–544, aldaar 503-505.

²⁵⁸ Dinges, ‘Justiznutzungen’, 509.

²⁵⁹ Manon van der Heijden, ‘Punishment versus reconciliation. Marriage control in sixteenth- en seventeenth-century Holland’ in: Herman Roodenburg en Pieter Spierenburg eds., *Social control in Europe Volume I, 1500-1800* (Ohio State University 2004) 55-78, aldaar 55.

²⁶⁰ Manon van der Heijden en Griet Vermeesch, ‘The uses of justice in global perspective, 1600-1900’ in: Griet Vermeesch, Manon van der Heijden en Jaco Zuiderduijn eds., *The uses of justice in global perspective, 1600-1900* (New York 2019) 1-18, aldaar 5.

²⁶¹ Griet Vermeesch, ‘The social composition of plaintiffs and defendants in the Peacemaker court, Leiden, 1750–54’, *Social History* 40:2 (2015) 208–229, aldaar 212. Dit is vaak het geval bij de registratie van beroepen in vroegmodern Europa: van degenen die voor de Old Bailey kwamen was bijvoorbeeld slechts voor tien procent een beroep genoteerd en ook hier kon het vermelde beroep op verschillende inkomensposities duiden. Zie hiervoor Tim Hitchcock e.a., *London lives*, 6.

²⁶² Van der Heijden, e.a., ‘The uses of justice’, 6.

vonnis.²⁶³ Zoals ook Dinges aantoonde, was dit vaak niet het geval. Toenemende centralisatie en professionalisering maakten de rechtbanken minder goed bereikbaar en de processen gecompliceerder.²⁶⁴ Ook kon er een intimiderend effect uitgaan van de grote kloof tussen degenen die rechtspraken en het arme deel van de bevolking. In de vroegmoderne tijd lijkt het instrumenteel gebruik van de rechtbank vooral voorbehouden aan de middengroepen (naast de elite). Mogelijk golden bovengenoemde bezwaren minder voor de lokale rechtbanken.

Onderzoek naar laagdrempelige plaatselijke rechtbanken (summary courts) in Engeland toont aan dat de armere bevolkingsgroepen hier relatief goed vertegenwoordigd waren. De Engelse rechtbanken lijken hierin echter een uitzondering. Er zijn bovendien indicaties dat hun toegankelijkheid voor de armen in de loop van de achttiende en negentiende eeuw afnam.²⁶⁵ Het vredesgerecht in Leiden was in de achttiende eeuw een laagdrempelige rechtbank voor bemiddeling of eenvoudige rechtszaken. Desondanks wijst onderzoek uit dat de clientèle van deze rechtbank vooral bestond uit de hogere-inkomensgroepen, ondanks de nabijheid, de simpelere procedures en de lage tarieven. Omdat in bovengenoemde studie de informatie over de sociaaleconomische positie in de rechtsbankdocumenten vergeleken is met informatie uit een volkstelling, kon de inkomenspositie van de betrokkene nauwkeuriger worden vastgesteld.²⁶⁶

Genderverschillen in het gebruik van de rechtbank

Behalve sociaaleconomische positie was ook gender van invloed. Vrouwen maakten minder gebruik van de rechtbank en gaven vaker de voorkeur aan informele middelen om conflicten te beslechten. Hun afhankelijke economische positie was hier mogelijk debet aan.²⁶⁷ Uit angst voor verlies van een groot deel van de gezinsinkomsten zouden zij minder geneigd zijn een zich misdragende echtgenoot (of vader) te laten opsluiten. Ditzelfde signaleert Van der Heijden in haar eerdergenoemde onderzoek naar de rol die vroegmoderne rechtbanken speelden in de aanpak van overtredingen van de huwelijksregels. Zij wijst ook op de rol die schaamte speelde: het wangedrag van de echtgenoot straalde vaak af op zijn vrouw en kinderen. Gevolg was dat echtgenotes zich alleen in uiterste noodzaak tot een rechtbank wendden om het gedrag van een mishandelende echtgenoot te laten corrigeren, als bijvoorbeeld hun leven of dat van hun kinderen op het spel stond.²⁶⁸ Eerder zochten zij hun toevlucht tot het inschakelen van de 'buurtheer' om het gedrag van hun partner in te tomen.²⁶⁹ Dinges veronderstelt tot slot dat de tarieven die de rechtsbanken oplegden eveneens voor veel vrouwen een barrière vormden. Dit

²⁶³ Griet Vermeesch, 'Reflections on the relative accessibility of law courts in early modern Europe', *Crime, History and Societies* 19:2 (2015) 53-76, aldaar 63.

²⁶⁴ Vermeesch, 'Reflections', 53-62; Dinges, 'Justiznutzungen', 530; Van der Heijden e.a., 'The uses of justice', 7.

²⁶⁵ Vermeesch, 'The social composition', 213-215.

²⁶⁶ Vermeesch, 'The social composition'.

²⁶⁷ Dinges, 'Justiznutzungen', 528-529.

²⁶⁸ Manon van der Heijden, 'Punishment versus reconciliation', 71.

²⁶⁹ Van der Heijden & Vermeesch, 'The uses of justice', 5; Manon van der Heiden, 'Women, violence and urban justice in Holland c.1600-1838', *Crime, History and Societies* 17:2 (2013) 71-100.

Buurtheren waren in de vroegmoderne tijd verantwoordelijk voor de orde in de gebuurten in de steden o.a. door te bemiddelen bij burenruzies. Zie Van Meeteren, *Op hoop van akkoord*, 20-21. Voor opsluiting op verzoek zie het eerdergenoemde onderzoek van Lis & Soly: *Te gek om los te lopen*.

alles gold in mindere mate voor vrouwen die in de stad woonden. Dezen hadden meestal een onafhankelijker positie omdat zij vaker een beroep uitoefenden en alleenstaand waren. Werkende vrouwen maakten veel vaker gebruik van het justitieel apparaat.²⁷⁰

Voordat de wet onderzoek naar het vaderschap van buitenechtelijk geboren kinderen in 1811 in Nederland verbood, konden ongehuwde moeders hun toevlucht nemen tot de rechtbank om een huwelijk met de vader van hun kind af te dwingen of om financiële compensatie te eisen. Griet Vermeesch toont in haar onderzoek naar ongehuwd moederschap in achttiende-eeuws Leiden aan dat slechts een minderheid van de totale populatie ongehuwde moeders hiertoe overging, ondanks de lage kosten van een gerechtelijke procedure. Vrouwen die hier wel voor kozen, konden vaker op de steun van hun vader rekenen, waren meestal lid van de Nederlands Hervormde Kerk en werden veelal ondersteund door de plaatselijke armenzorg. De eerste twee factoren duiden op een betere inbedding in de lokale samenleving. De steun van de armenzorg was een gevolg van het financiële belang dat de regenten van het Huiszittenhuis (dat ondersteuning bood aan thuiswonende armen) hadden bij het succes van de acties van de ongehuwde moeders. Financiële compensatie of een huwelijk betekende dat zij niet ten laste van de armenzorg kwamen.²⁷¹ In vroegmodern Antwerpen deden de armenmeesters hun uiterste best de naam van de vader van een buitenechtelijk verwekte baby te achterhalen, zodat deze kon bijdragen aan het onderhoud van moeder en kind.²⁷² Deze strategie verloor eind achttiende eeuw aan kracht met het verbod op de vermelding van de naam van de (buitenechtelijke) vader in het doopregister, tenzij deze daar toestemming voor had gegeven.²⁷³

Jeannette Kamp en Ariadne Schmidt vergeleken het instrumenteel gebruik van de rechtbank door ongehuwd zwangere vrouwen in Holland en Duitsland. Zij kwamen tot de conclusie dat vrouwen in beide landen in de achttiende eeuw niet geheel kansloos waren als zij gerechtelijke stappen ondernamen. In sommige gevallen was het dreigen met een gerechtelijke procedure of het openbaar maken van zijn naam, al voldoende om de biologische vader van hun onwettige kind onder druk te zetten. Ook hier leidde de rechtsgang niet in alle gevallen tot een vonnis, maar kwam het vaak tot een schikking. De Duitse rechtbanken leken immoreel gedrag vaker en strenger te bestraffen. De Hollandse rechtbank pakte vooral recidivisten of vrouwen die zich schuldig hadden gemaakt aan andere strafbare feiten hard aan. Bovendien liepen vrouwen in Duitsland extra risico. Procedures gericht op compensatie door de buitenechtelijke vader en procedures gericht op de veroordeling van ontuchtig gedrag kwamen, anders dan in Holland, voor dezelfde rechtbank. Desondanks slaagden vrouwen er ook in Duitsland met enige regelmaat in om de biologische vader van hun buitenechtelijke kind zijn verantwoordelijkheid

²⁷⁰ Dinges, *Justiznutzungen*, 528-529.

²⁷¹ Griet Vermeesch, 'The legal agency of single mothers. Lawsuits over illegitimate children and the uses of legal aid to the poor in the Dutch town of Leiden (1750–1810)', *Journal of Social History* 50:1 (2016) 51-73, aldaar 67.

²⁷² Griet Vermeesch, 'Facing illegitimate motherhood in eighteenth century Antwerp. How changing contexts influenced the experiences of single mothers', *Continuity and Change* 34 (2019) 117-137, aldaar 121-124.

²⁷³ Vermeesch, 'Facing illegitimate motherhood', 131.

te laten nemen. Meestal betekende dit een financiële bijdrage. Ook in deze casus waren de sociaaleconomische positie en het netwerk van de vrouwen van doorslaggevend belang.²⁷⁴

Bovengenoemd onderzoek wijst uit dat zowel mannen als vrouwen de rechtbanken in de achttiende eeuw gebruikten voor eigen doelen, maar dat sommige groepen daar meer succes mee hadden dan andere. Voor vrouwen was vooral een goede inbedding in de lokale samenleving van belang. Hierdoor waren zij in staat familie en burens te mobiliseren om te getuigen over hun morele karakter of om op andere manieren steun te bieden. Als ongehuwde moeders recht hadden op armenzorg konden zij, zoals in Antwerpen en Leiden, op steun van de stedelijke magistraten rekenen. Laatstgenoemden wilden hiermee voorkomen dat zij en hun kinderen ten laste van de armenkassen kwamen. Migranten hadden minder mogelijkheden omdat zij niet in aanmerking kwamen voor armenzorg en minder ingebed waren in de lokale samenleving. Nader onderzoek is nodig om te bepalen hoe toegankelijk rechtbanken in een bepaalde periode en op verschillende plekken voor verschillende bevolkingsgroepen waren, en welke factoren daarin een beslissende rol speelden.²⁷⁵

Ook de Londense paupers waren creatief in het gebruik van officiële en gerechtelijke instanties. Zij slaagden er bijvoorbeeld regelmatig in om mensen geld af te troggelen door te dreigen met aangifte van strafbare feiten. Dit was bijvoorbeeld aan de orde toen de stedelijke magistraten in de negentiger jaren van de zeventiende eeuw riant beloningen uitloofden voor het aanbrengen van criminelen.²⁷⁶ Alle rollen die de Londense paupers in wisselende contexten aannamen vroegen om gedrag, zo stellen Hitchcock en Shoemaker, dat zij even gemakkelijk oppakten of aflegden al naar gelang de situatie.²⁷⁷ In grote steden als Londen, waar sprake was van veel charitatieve instellingen en rechtbanken, was het eenvoudiger om deze instituties naar hun hand te zetten dan op het platteland. Als de Londenaren hun doel niet bereikten bij de ene magistraat of rechtbank, konden zij elders in de stad hun geluk beproeven.²⁷⁸ Met al hun acties tezamen bepaalden de Londense paupers, welk beleid en welke instituties in welke vorm zouden overleven en welke gedoemd waren ten onder te gaan.²⁷⁹ Het leidde in Engeland, anders dan de elites nastreefden, tot een veel duurder en ingewikkelder rechtssysteem dan ooit daarvoor. Transport en gevangenisstraf vervingen bijvoorbeeld de veel goedkopere straf van ophanging.²⁸⁰

Agency en (semi-) penitentiaire instellingen

Een andere manier waarin de agency van de armen zich manifesteerde, vormde het instrumenteel gebruik van (semi-) penitentiaire instellingen zoals werkhuizen, bedelaarsoorden, ‘krankzinnigeninrichtingen’ en gevangenis. Veel daarvan waren in het leven geroepen om de armen arbeidsdiscipline bij te brengen. Catharina Lis, Hugo Soly en Dirk van Damme tonen aan hoe de gemeentelijke ‘liefdadigheidswerkhuisen’ in de zuidelijke Nederlanden zich

²⁷⁴ Jeannette Kamp and Ariadne Schmidt, ‘Getting justice. A comparative perspective on illegitimacy and the use of justice in Holland and Germany, 1600-1800’, *Journal of Social History*, 51:4 (2018) 672-694.

²⁷⁵ Vermeesch, ‘Reflections’, 67-69.

²⁷⁶ Hitchcock e.a., *London lives*, 62-63.

²⁷⁷ Ibidem, 7.

²⁷⁸ Ibidem, 19-22.

²⁷⁹ Ibidem, 4.

²⁸⁰ Ibidem, 9-10.

ontwikkelden tot opvangcentra voor zieken en probleemgevallen. De gezonde paupers voor wie ze bedoeld waren bleven weg of probeerden zich aan de disciplinerende te onttrekken. Het resultaat was dat veel van deze instellingen door financiële problemen en gebrek aan belangstelling van de plaatselijke elites van het toneel verdwenen.²⁸¹ In vroegmodern Engeland verdrievoudigden de kosten van de armenzorg door extra bureaucratie en door de uitbreiding van de aanwezige voorzieningen.²⁸² Ook hier zorgde de toestroom van zieken en ouderen ervoor dat de werkhuisen hun verwachtingen over het terugverdienen van de kosten van de exploitatie moesten bijstellen en dat zij zich gedwongen zagen te zorgen voor medische voorzieningen.²⁸³ Datzelfde lot was de door Johannes van den Bosch gestichte koloniën in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden beschoren, waarover meer in hoofdstuk 4.²⁸⁴

Olwen Purdue laat zien hoe het werkhuis in Belfast in tijden van nood als toevluchtsoord fungeerde voor jonge alleenstaande vrouwen. Velen van hen waren in de tweede helft van de negentiende eeuw in Belfast terechtgekomen, aangetrokken door de werkgelegenheid in de textielindustrie. Bij (tijdelijke) werkloosheid en andere tegenslagen, zoals ongehuwde zwangerschappen, waren zij zonder netwerk geheel aan zichzelf overgeleverd. Jonge migranten die hun toevlucht hadden moeten nemen tot prostitutie of andere minder respectabele overlevingstactieken, prefereerden het werkhuis in Belfast boven de vele andere liefdadigheidsinstellingen in de stad. Anders dan deze armenzorginstellingen onderhield het werkhuis van Belfast geen banden met de aanwezige kerken en was er geen sprake van morele disciplinerende.²⁸⁵ Bovendien mochten de vrouwen hier hun kinderen bij zich houden wat in instellingen voor ‘gevallen vrouwen’, zoals The Good Shepherd, niet het geval was.²⁸⁶

Dit alles betekende niet dat het werkhuis van Belfast een prettige omgeving was om in te verblijven. Het werkhuis vormde een cruciaal onderdeel van de nieuwe Ierse Poor Law van 1838. De verantwoordelijken was er alles aan gelegen om ervoor te zorgen dat alleen de meest kwetsbare en behoeftige armen hier terechtkwamen. In ruil voor een zo Spartaans mogelijke vorm van onderdak en uiterst karig voedsel verwachtte het werkhuis van de armen dat zij overdag (saaie en eentonige) arbeid verrichtten. Het aanmoedigen van lui gedrag moest te allen tijde vermeden worden.²⁸⁷ Tegen het eind van de negentiende eeuw vonden echter ook vele andere ‘undeserving poor’ hun weg naar dit werkhuis. Hoewel zij herhaaldelijk terugkeerden, bleven sommigen slechts één of twee nachten om de volgende ochtend vroeg te vertrekken, zodat zij niet hoefden te werken. Hierdoor schoot het werkhuis zijn doel voorbij en ging het steeds meer als een soort logement fungeren voor rondtrekkende economische migranten, waaronder ongehuwd zwangere vrouwen.

²⁸¹ Catherina Lis, Hugo Soly en Dirk van Damme, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)* (Leuven 1985) 175-177.

²⁸² Hitchcock e.a., *London lives*, 9-10.

²⁸³ Ibidem, 18.

²⁸⁴ Lis, e.a., *Op vrije voeten*, 177.

²⁸⁵ Olwen Purdue, ‘Surviving the industrial city. The female poor and the workhouse in late nineteenth-century Belfast’, *Urban History* 44:1 (2017) 69-90.

²⁸⁶ Olwen Purdue, “A gigantic system of casual pauperism”. The contested role of the workhouse in late nineteenth-century Belfast’ in: Beate Althammer, Andreas Gestrich en Jens Gründler eds., *The welfare state and the ‘deviant poor’ in Europe, 1870-1933* (London 2014) 42-57, aldaar 55.

²⁸⁷ Purdue, “A gigantic system”, 45.

Voor anderen, waaronder vrouwen die als publieke vrouw te boek stonden, bood het werkhuis onderdak voor langere periodes. De beheerders van het werkhuis stonden machteloos tegenover dit onbedoelde gebruik van het werkhuis, ondanks de kritiek van de autoriteiten dat het werkhuis was verworpen tot een oord voor dronkaards, zondaars en zedelozen. Als zij arme vrouwen de toegang weigerden, kregen zij te maken met scherpe kritiek van de pers dat zij behoeftige en hulpeloze mensen aan hun lot overlieten. Dit was vooral het geval als er kinderen in het spel waren.²⁸⁸ Hiermee ondermijnden de ‘undeserving poor’ de beoogde werking van de armenzorg in Belfast eind negentiende eeuw.²⁸⁹ Lucia Zedner laat zien dat sommige heel arme vrouwen in Engeland in de negentiende eeuw de plaatselijke gevangenis als een toevluchtsoord beschouwden en daarmee onbewust hun doelstelling als strafinstelling ondergroeven.²⁹⁰

Collectieve agency

Een andere vorm van collectieve agency, als optelsom van een scala aan individuele gedragingen die het doel van bestaande maatregelen ondermijnden, beschrijft Herman Franke in zijn geschiedenis van twee eeuwen gevangenis in Nederland. Franke ziet deze vorm van agency als een emancipatieproces. De toenemende afkeer van lichamelijk geweld en het steeds sterkere accent op morele verbetering als doel van gevangenisstraf, gaf de gevangenen een belangrijk machtswapen in handen. Hiermee konden zij allerlei rechten en verbeteringen afdwingen. Door niet te verbeteren, door systematisch te recidiveren, ondergroeven de gevangenen namelijk het fundament waar hun ‘lijden’, de gevangenisstraf, op stelde.²⁹¹ De titel van de publiekseditie van zijn proefschrift *Twee eeuwen gevangen* luidt dan ook ‘*De macht van het lijden*’. Het verschil met de schrijvers van *London lives* is dat Franke hierbij uitsluitend oog heeft voor de gevangenen als groep: als een (historische) categorie. Hij kent hen daarbij een passievere, letterlijk en figuurlijk ‘lijdende’ (lijden omdat hen allerlei vrijheden waren onzegd en lijden in de zin van ondergaan) vorm van agency toe. Franke benadrukt vooral het onbedoelde effect op het systeem. De belangrijkste oorzaak dat gevangenen zo vaak recidiveerden was uiteraard dat zij bij hun vrijlating meestal terugkwamen in dezelfde situatie die hen tot het plegen van criminaliteit had aangezet. Gevangenisstraf slaagde er niet in dat te veranderen. Het tegendeel zal eerder het geval zijn geweest zoals Alana Piper aantoonde in haar artikel over negentiende-eeuwse vrouwelijke gevangenen in Australië met de veelzeggende titel ‘I go out worse every time’.²⁹²

In de analyse van de relatie tussen agency en de structuren waarbinnen die zich voordeed, borduren Hitchcock en Shoemaker voort op het onderscheid dat Michel de Certeau in zijn ‘L’invention du quotidien’ maakt tussen tactiek en strategie. Tactiek staat voor de alledaagse handelingen, in dit geval van de paupers om van dag tot dag te overleven, terwijl strategie (van de elites) verantwoordelijk was voor de context waarbinnen deze agency vorm kreeg. Omdat de paupers als ‘probleem’ doelwit waren van zeer uitgesproken strategieën van

²⁸⁸ Ibidem, 52-53.

²⁸⁹ Ibidem, 57.

²⁹⁰ Lucia Zedner, *Women, crime and custody in Victorian England* (Oxford 1991) 5.

²⁹¹ Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990); Herman Franke *De macht van het lijden. Twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland* (Amsterdam 1996).

²⁹² Alana Piper, “‘I go out worse every time’”. Connections and corruption in a female prison’, *History Australia* 9:3 (2012) 132-153.

de elites, was de invloed van hun alledaagse kortetermijnhandelen vele malen sterker. Beleid is immers alleen succesvol als de mensen op wie het zich richt zich gedragen zoals beoogd. Dit was, zoals de hierboven aangehaalde onderzoeken aantonen, vaak niet het geval. Daarbij komt dat de vroegmoderne arme Londenaar meer dan ieder ander gemotiveerd was om het beleid te doorgronden. Voor hem of haar kon het een verschil betekenen tussen leven en dood (door executie of verhongering). Met hun tactieken om deze structuren in hun voordeel om te buigen, brachten de paupers vervolgens een reactie teweeg bij de elites. Laatstgenoemden zagen zich gedwongen hun strategieën aan te passen. Deze aanpassingen waren ingegeven door ‘ideologies and political and economic forces beyond collective or individual plebeian control [...]’. Desondanks was de som van de acties van de armen en criminelen zowel van invloed op de beschikbare keuzes als op de wijze van uitvoering. ‘Thus, while the poor, for example, did not determine the shape of the modern prison [...] [it] was in part a direct response to repeated plebeian escapes from goals and the hulks’.²⁹³

Hiermee wijzen Hitchcock en Shoemaker de theorie van Foucault over een alomtegenwoordige macht via de taal van de elite af: daarin is geen ruimte voor een half-autonome cultuur van paupers. Zij onderschrijven de ondermijnende kracht van de door James Scott geanalyseerde ‘weapons of the weak’ die varieerden van laster tot nietsdoen en zwijgen. Zij gaan echter verder door aan te tonen dat arme Londenaren zich zelfs buiten de begrenzings van de dominante cultuur konden begeven.²⁹⁴ Dit konden zij doen omdat het succes van hun individuele acties om het systeem ten eigen bate te manipuleren, razendsnel in brede kring bekend raakte en navolging vond. Hoewel het meestal niet om collectieve actie ging, zorgde de som van al deze individuele acties ervoor dat de bestaande systemen steeds meer onder druk kwamen te staan en de elites zich genoodzaakt zagen het systeem aan te passen.²⁹⁵

2.4 Agency en gender

Met uitzondering van het instrumenteel justitiegebruik, is in bovenstaande voorbeelden van pauper agency nauwelijks tot geen aandacht besteed aan genderverschillen. Mannen en vrouwen namen echter verschillende sociale posities in. Ook de verwachtingen over hoe zij zich dienden te gedragen verschilden, afhankelijk van de in een bepaalde tijd en plaats heersende gendernormen. Zoals de genderverschillen bij het instrumenteel justitiegebruik al lieten zien, had dit consequenties voor hun agency.

In de bundel *Female agency in the urban economy* staat het belang van de agency van vrouwen voor de stedelijke economie van verschillende steden in vroegmodern Europa centraal. De daarin opgenomen artikelen voegen een nieuwe dimensie toe aan de discussie over structuur versus agency. Overal in Europa hadden vrouwen te maken met beperkingen door wet- en regelgeving en normen die bepaalden hoe zij zich hoorden te gedragen. Deze waren echter niet zo rigide dat vrouwen niet in staat waren de normen in hun belang op te rekken of om te buigen.²⁹⁶

Feministische wetenschappers hebben door te focussen op de agency van vrouwen, de aandacht verlegd van vrouwen als slachtoffers naar het dagelijks handelen van vrouwen binnen

²⁹³ Hitchcock e.a., *London lives*, 21.

²⁹⁴ Scott, *Weapons of the weak*.

²⁹⁵ Hitchcock, *London lives*, 23.

²⁹⁶ Montenach e.a., ‘Introduction. Gender, agency and economy’, aldaar 2-3.

de patriarchale structuren, aldus Anne Montenach en Deborah Simonton in hun inleiding. Desondanks constateren zij twee belangrijke manco's in hun benadering: het ontbreken van een definitie van agency en het automatisch gelijkstellen van agency aan verzet tegen mannelijke dominantie (hoewel dit laatste nergens expliciet gesteld wordt). Volgens de auteurs biedt de theorie van Judith Butler over de formatie van het subject een uitweg uit de dichotomie van mannelijke overheersing en vrouwelijke onderwerping. Laatstgenoemde laat zien dat het subject dat zich tegen bepaalde normen verzet, tegelijkertijd door diezelfde normen tot dat verzet in staat is gesteld. Agency heeft te maken met handelingen en keuzes, maar is tegelijkertijd ingebed in een set van geïnternaliseerde eigenschappen (habitus) en instituties: in de structuur en de beperkingen en kansen die deze bieden. Montenach en Simonton verwijzen hierbij respectievelijk naar (de 'habitus' van) Bourdieu en (de structuratietheorie van) Giddens. Omdat agency is ingebed in bestaande structuren of machtsrelaties moet die ook binnen deze structuren begrepen en verklaard worden.²⁹⁷ Montenach en Simonton komen met behulp hiervan tot een definitie van agency als 'een proces en een mozaïek van veranderende kansen'.²⁹⁸ Hiermee willen zij aangeven dat agency zich op zeer verschillende manieren kan manifesteren, afhankelijk van de historische tijd, de regionale omstandigheden en het politieke en economische klimaat. Daarbij waren ook de levensfase, burgerlijke en sociaaleconomische status van de betreffende (vrouwelijke) actoren van invloed. Hiermee doet het begrip intersectionaliteit wederom zijn intrede.²⁹⁹

Volgens Montenach en Simonton vloeide agency voort uit de verscheidenheid van de dagelijkse interacties. Daarin was zowel sprake van conformering aan sociale en genderregels als van manipulatie of verzet. Afhankelijk van de omstandigheden konden vrouwen op sommige momenten zelfs veranderingen in de bestaande genderrelaties en in het stedelijk milieu teweegbrengen.³⁰⁰ Hierbij maakten zij gebruik van de tegenstrijdigheden die de wetgeving overal in Europa bleek te bevatten.³⁰¹ Vrouwen blijken alomtegenwoordig te zijn geweest in zowel legale als illegale economische activiteiten en wisten vaak heel goed hoe zij gebruik konden maken van de mazen in de wet.³⁰² Met hun nadruk op het alledaagse handelen binnen een context die dit handelen beperkte en tegelijkertijd mogelijk maakte, sluiten ook Simonton en Montenach aan bij het begrippenpaar tactiek en strategie van De Certeau, hoewel zij hem niet expliciet noemen. Vooral omdat zij, evenals Hitchcock en Shoemaker, aantonen dat dit handelen uiteindelijk ook van invloed was op bovengenoemde context.

In de bundel *Women, Agency and the Law* staan de interacties tussen vrouwen en de rechtspraktijk in Engeland en Wales tussen 1300 en 1700 centraal. Wederom is agency niet opgevat als een autonome en onafhankelijke kracht, maar begrepen in de context van de structuren waarbinnen deze tot stand kwam.³⁰³ De redacteurs tonen begrip voor de kritiek op de beperkingen en het hoge abstractiegehalte van het concept agency. Zij verwijzen hierbij naar

²⁹⁷ Ibidem, 4.

²⁹⁸ Ibidem, 5 en 249.

²⁹⁹ Ibidem, 4-6.

³⁰⁰ Ibidem, 5 en 248.

³⁰¹ Ibidem, 5.

³⁰² Ibidem, 10.

³⁰³ Bronach Kane and Fiona Williamson, 'Introduction' in: Idem, *Women, agency and the law, 1300-1700* (London 2013) 1-16, aldaar 3.

een artikel van Walter Johnson over de agency van slaafgemaakten.³⁰⁴ Desondanks zien ook zij de meerwaarde ervan. Zorgvuldige analyse van de overgeleverde gerechtelijke documenten waarin vrouwen figureren legt de verschillen tussen de wetteksten en de dagelijkse praktijk bloot en daarmee de agency van vrouwen.³⁰⁵

Female agency: verzet?

Anders dan bovengenoemde historici is Martha Howell van mening dat er meer nodig is dan doelgericht handelen binnen (en met gebruikmaking van) een bepaalde context om te spreken over agency. In haar artikel 'The problem of women's agency in late medieval and early modern Europe' bekritiseert zij de definities die de diverse onderzoekers naar de agency van vrouwen in deze periode hanteren. Vooral die van Montenach en Simonton moet het ontgelden. Howell ontkent niet dat de vrouwen in bovengenoemde onderzoeken agency hadden in de zin van de definitie in de Oxford English Dictionary: 'dat zij in staat waren tot handelen of tot het uitoefenen van macht'. Zij vraagt zich echter af over wat voor soort macht de verschillende onderzoekers het hebben als zij vrouwen agency toeschrijven.³⁰⁶ Howell wijst hierbij op de regelmatig geciteerde uitspraak van Marx dat mensen 'may make their own history, but they do not make it as they please; they do not make it under self-selected circumstances, but under circumstances existing already, given and transmitted from the past'.³⁰⁷ Deze uitspraak zullen de meeste theoretici over (vooral pauper en female) agency van harte beamen. Laatstgenoemden benadrukken echter dat deze context niet alleen belemmeringen bood, maar ook mogelijkheden voor het najagen van eigen (kortetermijn-)doelen. Hufton spreekt niet voor niets over de overlevingsstrategieën van de armen als een triomf van het menselijk vernuft.³⁰⁸ Howell's voornaamste bezwaar tegen historici zoals Montenach en Simonton is dat zij het openlijk ter discussie stellen van mannelijke suprematie niet als maatgevend voor agency beschouwen.³⁰⁹

Ook Howell worstelt echter met de relatie tussen structuur en het doelbewust handelend historisch subject en ook zij zoekt naar een verzoening tussen beide. Evenals Montenach en Simonton betoogt Howell dat het vermogen van vrouwen om de bestaande structuren op te rekken een gevolg was van de vele contradicties die deze bevatten. De structuren waren immers niet rationeel tot stand gekomen, maar het resultaat van een doorlopende machtsstrijd tussen groepen mensen. Om deze reden vormden deze geen samenhangend geheel en was er ruimte voor interpretatie. Zo was ook het patriarchaat een instabiele constructie, geworteld in een breder sociaaleconomisch en politiek systeem. Waarin Howell wel sterk van Montenach e.a. verschilt, is dat zij van mening is dat er alleen sprake kan zijn van agency, als die de discursieve kaders die de structuren bieden wezenlijk aantast. Dat kan alleen als er ruimte is voor ervaringen

³⁰⁴ Walter Johnson, 'On agency', *Journal of Social History* 37:1 (2003) 113-124; Kane e.a., 'Introduction', 2.

³⁰⁵ Kane e.a., 'Introduction', 5.

³⁰⁶ Martha Howell, 'The problem of women's agency in late medieval and early modern Europe' in: Sarah Joan Moran and Amanda Pipkin eds. *Women and gender in the early modern Low Countries* (Leiden/Boston 2019) 21-31, aldaar 21-22.

³⁰⁷ Karl Marx, *The eighteenth-century Brumaire of Louis Bonaparte* (1852), geciteerd in Howell, 'The problem of', 22; Johnson, 'On agency', 114; Webber, 'Troubling agency', 117.

³⁰⁸ Hufton, *The poor*, 367.

³⁰⁹ Howell, 'The problem of', 24-25.

buiten die structuren. In haar visie kunnen ervaringen de structuur soms zodanig verstoren dat ontsnapping hieruit mogelijk is, zowel ideologisch als in de praktijk. Zij noemt als voorbeeld de vrouwen in de sterk groeiende vroegmoderne Nederlandse markteconomie. Omdat zij in staat waren betaald werk te vinden buiten de productie-eenheid van het gezin konden zij zelf hun huwelijkspartner kiezen of zelfs besluiten om niet te trouwen.³¹⁰

Howell's redenering is niet altijd even gemakkelijk te volgen en lijkt hier en daar ook niet even consistent. Terwijl zij van mening is dat structuur en agency geen tegenstellingen zijn, maar elkaar wederzijds beïnvloeden, maakt zij niet duidelijk waarom het voor verandering noodzakelijk is om buiten het systeem te treden en wat dat dan precies behelst. Hitchcock en Shoemaker tonen aan dat de agency van de Londense paupers (als optelsom van talrijke individuele gedragingen) wel degelijk kon leiden tot een wezenlijke verandering van de structuur. Montenach en Simonton zijn eveneens van mening dat female agency op gezette tijden kon leiden tot veranderingen in de genderrelaties.

Criminaliteit

Bovengenoemde wetenschappers richten zich in hun onderzoek niet specifiek op de bruikbaarheid van het concept agency in het verklaren van de omvang en aard van criminaliteit onder vrouwen. Dit is wel het geval in de bundel *Women's criminality in Europe*. In hun inleiding op deze bundel wijzen de auteurs, evenals de hierboven besproken historici, op het belang van de maatschappelijke context waarbinnen alledaagse ervaringen zich afspeelden. De verklaring voor de verschillen in oorzaak, omvang en aard van de door vrouwen gepleegde delicten ligt grotendeels in de sociale positie die vrouwen in verschillende historische samenlevingen innamen.³¹¹ Gendernormen kunnen duidelijk maken waarom vrouwen minder criminele feiten pleegden, maar niet waarom en wanneer zij überhaupt overgingen tot het plegen van strafbare feiten. Hiervoor is het nodig te kijken naar de discrepanties die zich in een bepaalde historische context voordeden tussen de heersende ideologie en de praktijk van alledag. Normen en praktijken hielden verband met elkaar maar waren niet zonder meer uitwisselbaar.³¹²

Door de context centraal te stellen, wordt duidelijk waarom vrouwen welke overtredingen begingen. Lynn MacKay toont in haar analyse van de rechtszittingen van de Old Bailey in de jaren tachtig van de achttiende eeuw aan dat vrouwen andere dingen stalen dan mannen. Zij ontvreemdden bijvoorbeeld vaker kleding en huishoudelijke artikelen, voor eigen gebruik of om te verhandelen. Hier hadden zij gemakkelijker toegang toe. Bovendien konden zij de waarde van deze artikelen goed inschatten. Ook winkeldiefstal kwam bij vrouwen daarom vaker voor. Prostituees stolen vaak geld of horloges van hun klanten. Mannen daarentegen ontvreemdden dingen van plekken waar zij regelmatig kwamen: vee van de markten in Londen, paarden bij herbergen of stallen en gereedschap van werk- en bouwplaatsen. Vrouwen bekenden vaker schuld waarbij zij verzachtende omstandigheden als excuus opvoerden, zoals zwangerschap en kinderen. Ook meldden zij vaker dat hen gevraagd was het ontvreemde

³¹⁰ Howell, 'The problem of', 28-30.

³¹¹ Sanne Muurling, Marion Pluskota en Manon van der Heijden, 'Introduction. Women and crime in history' in: Manon Van der Heijden, Marion Pluskota en Sanne Muurling eds., *Women's criminality in Europe, 1600-1914* (Cambridge 2020) 1-25, 4-5.

³¹² Muurling e.a., 'Introduction', 4.

voorwerp te verpanden of dat zij het geleend of gekregen hadden. Met enige regelmaat was sprake van een relatie tussen de beschuldigde en degene die haar had aangebracht. Mackay verklaart dit door het bestaan van ‘leennetwerken’: een praktijk waarin vrouwen regelmatig voor een korte periode goederen aan elkaar uitleenden om acute nood te lenigen. Deze netwerken waren buurtgebonden. Omdat hier vaak sprake was van complexe transacties lagen misverstanden altijd op de loer.³¹³ Naast het soort overtredingen dat vrouwen pleegden, is ook de vraag op welke plaatsen in de stad deze plaatsvonden en op welke tijdstippen onderwerp van onderzoek. Een analyse van de geregistreerde delicten in Leiden en Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw, bevestigt eerdere aannames dat de politie vrouwen over het algemeen dicht bij huis betraptte. Dit varieerde echter per overtreding. Gewelddelicten speelden zich bij beide seksen regelmatig dicht bij huis af en tussen mensen die elkaar kenden. Diefstal pleegden beide groepen overwegend verder van huis: op de plekken waar zij werkten, zoals ook MacKay voor Engeland aantoonde. Aan openbare dronkenschap maakten voornamelijk mannen zich schuldig. Dit vergrijp vond daarbij overwegend s’avonds en s’nachts plaats, terwijl de delicten van vrouwen meestal in de ochtend of middag plaatsvonden.³¹⁴

Met meer aandacht voor context verschuift de focus van de (beperkende) rol van gendernormen naar de agency van de betrokken vrouwen.³¹⁵ Manon van der Heijden noemt vijf sterk contextafhankelijke factoren die in meerdere of mindere mate van invloed waren op de ruimte van vrouwen om een vrij en onafhankelijk leven te leiden en daarmee op hun agency. Deze spelen een belangrijke rol in de verklaring waarom de criminaliteit van vrouwen, afhankelijk van tijd en plaats, zo sterk varieerde.³¹⁶ Het gaat om wetgeving en morele gedragscodes, urbanisatiegraad, familieverbanden, arbeidsparticipatie van vrouwen en als laatste, levensstandaard en verzorgingsarrangementen.³¹⁷ Bovengenoemde factoren konden elkaar daarbij versterken of verzwakken.

Hoewel gendernormen en regels niet één-op-één correleerden met het gedrag van vrouwen, boden strengere regels minder ruimte. Dit was nog sterker het geval, wanneer deze gepaard gingen met autoritaire en patriarchale familieverbanden. Hiervan was bijvoorbeeld sprake bij Duitse en Italiaanse families in de vroegmoderne tijd. Aan de andere kant boden dit soort familieverbanden meestal ook bescherming en ondersteuning in tijden van nood. Lossere familieverbanden bevorderden dat arme vrouwen eerder het huis uitgingen, bijvoorbeeld aangetrokken door de ruimere werkgelegenheid in de grote steden.³¹⁸ Het eerdergenoemde Belfast waar de bloei van de textielindustrie zorgde voor de migratie van grote groepen jonge vrouwen is daar een voorbeeld van. Een andere veelvoorkomende reden voor jonge meisjes om

³¹³ Lyn MacKay, ‘Why they stole: women in the Old Bailey, 1779-1789’, *Journal of Social History* (1999) 623-639.

³¹⁴ Marion Pluskota, Roos van Oosten, Suzanne Tegelaar, Marije van der Windt, Gender and the geography of crime in nineteenth-century Leiden and Amsterdam, *Crime, Histoire & Sociétés/Crime, History & Societies* 26:2 (2022) 5-23.

³¹⁵ Muurling e.a. ‘Introduction’, 5.

³¹⁶ Manon van der Heijden, ‘Explaining crime and gender in Europe between 1600 and 1900’ in: Manon Van der Heijden, Marion Pluskota en Sanne Muurling eds., *Women’s criminality in Europe, 1600–1914* (Cambridge 2020) 26-45, 28-29.

³¹⁷ Van der Heiden, ‘Explaining crime and gender’, 31-43.

³¹⁸ Ibidem, 36-38.

het huis te verlaten was dienen in de huishouding van een ander. Ook deze meisjes kwamen vaak in een grote(re) stad en ver van huis terecht.³¹⁹ In steden waren deze vrouwen meer op zichzelf aangewezen en daardoor onafhankelijker. Aan de andere kant waren zij ook kwetsbaarder omdat zij niet konden terugvallen op familie. In tijden van nood (ontslag of ongehuwde zwangerschappen) restte hen soms weinig anders dan (semi-)illegale activiteiten zoals diefstal, bedelen of prostitutie.³²⁰

Bij de vierde factor, arbeidsparticipatie, is de relatie met criminaliteit minder eenduidig. Een grotere arbeidsmarktparticipatie bood meer mogelijkheden voor een zelfstandig leven en dus voor agency. Malcolm Feeley veronderstelde een rechtstreekse relatie tussen de daling van de arbeidsparticipatie van vrouwen, die hij situeert rond 1800, en die van de criminaliteit onder vrouwen.³²¹ Anderen brachten hier tegenin dat er een groot verschil was tussen ideologie en praktijk en dat aanvankelijk voornamelijk getrouwde vrouwen uit de middenklasse zich terugtrokken uit de arbeidsmarkt. Dit gold zeker de eerste decennia van de negentiende eeuw nog niet voor de allerarmsten.³²² Een ander kritiekpunt is dat juridische bronnen voor en na 1811, de periode dat de terugtrekking van vrouwen van de arbeidsmarkt zou hebben plaatsgevonden, nauwelijks vergelijkbaar zijn. Dit is het gevolg van fundamentele veranderingen in de rechtspraak.³²³

Hoewel betaald werk vrouwen meer onafhankelijkheid en daarmee ook meer ruimte voor crimineel gedrag gaf, kon het ook betekenen dat de noodzaak hiervoor minder groot was als zij daardoor over voldoende inkomen beschikten. Armoede speelde in delictpleging van vrouwen een grote rol. Om die reden waren welvaart en zorgarrangementen belangrijkere factoren om aard en omvang van de criminaliteit bij vrouwen in verschillende periodes te verklaren. Dit geldt vooral voor de afname na 1900: het groeiende aanbod aan zorgvoorzieningen richtte zich overwegend op vrouwen en kinderen. Armoede leidde tot slot niet alleen tot meer (kleine) criminaliteit onder vrouwen, maar (daardoor) ook tot een intensivering van de vervolging daarvan. Dit laatste was vooral het geval als de overtredingen gepleegd werden door de allerarmsten en door buitenstaanders.³²⁴

Ook bovengenoemde onderzoekers wijzen op de problematische kanten van het concept agency en de sterk wisselende toepassingen en interpretaties in verschillende studies. Onderschatting van de invloed van de structuur en gelijkstelling van agency aan verzet tegen sociale normen en onderdrukking vormen daarbij een risico. Een ander gevaar is dat arme en kwetsbare vrouwen meer macht toebedeeld krijgen dan ze in de praktijk hadden. Om die reden prefereren de auteurs de definitie van Montenach en Simonton die agency zien als een proces

³¹⁹ Christa Matthys, 'Discourses versus lifecourses. Servants' extramarital sexual activities in Flanders during the nineteenth and early twentieth centuries', *Journal of Urban History* 46:1 (2016) 81-100; Jannie Poelstra, *Luiden van een andere beweging. Huishoudelijke arbeid in Nederland 1840-1920* (Dissertatie Universiteit Amsterdam 1996) 182.

³²⁰ Van der Heiden, 'Explaining crime and gender', 34-35.

³²¹ Malcolm Feeley and Deborah Little, 'The vanishing female. The decline of women in the criminal process, 1687-1912', *Law and Society Review* 25 (1991) 719-757.

³²² Van der Heiden, 'Explaining crime and gender', 39-40.

³²³ Manon van der Heijden en Valentijn Koningsberger, 'Continuity or Change? Female crime in the 19th -century Netherlands', *Crime, Histoire & Sociétés/Crime, History & Societies* 17:1 (2013) 101-127.

³²⁴ Van der Heijden, 'Explaining crime', 42-43.

en mozaïek van wisselende kansen. Deze definitie biedt ruimte om de verschillende contexten en veranderingen daarin in ogenschouw te nemen. Het vestigt tegelijkertijd de aandacht op de kansen die specifieke culturele en sociaaleconomische omstandigheden aan vrouwen boden om een onafhankelijk leven te leiden. Door agency als een proces te beschrijven, geven zij aan dat agency niet uit het niets tevoorschijn komt, maar het resultaat is van meerdere factoren die elkaar beïnvloeden. Bovengenoemde definitie biedt daarmee de mogelijkheid om zowel de obstakels als de mogelijkheden waarmee vrouwen zich geconfronteerd zagen te identificeren.³²⁵

2.5 Conclusie en definitie van (pauper) agency voor dit onderzoek

De historiografie laat zien dat agency niet uitsluitend voorbehouden was aan mensen die over voldoende materiële en immateriële hulpbronnen beschikten. Lüdke, Lis en Soly, de onderzoekers van de *“Pauperletters”*, Hitchcock en Shoemaker, en vele anderen hebben overtuigend aangetoond dat ook de armen en zelfs mensen die zich in de marges van de samenleving bevonden beschikten over agency: pauper agency. Deze agency kon zich op verschillende manieren manifesteren. Vele paupers slaagden erin slim gebruik te maken van de immateriële (normen en waarden) en materiële hulpbronnen (armenzorg of correctie- en werkhuizen) die de samenleving hen bood. Door te refereren aan de heersende normen en van hun privéprobleem een publiek probleem te maken, wisten achttiende-eeuwse families in de zuidelijke Nederlanden gedaan te krijgen dat hun onhandelbare huisgenoten werden opgenomen in een ‘dol’-, ‘tucht’ of ‘correctiehuis’. Om de verlangde ondersteuning te krijgen, refereerden de indieners van de pauperletters aan de overtuigingen en (financiële) motieven van de armenzorginstanties in Engeland. Een voorbeeld hiervan was het belang van ‘fatsoenlijke’ kleding,

Instrumenteel gebruik van rechtbanken en andere (in-)formele instanties voor conflictoplossing was een andere vorm van agency. Aanvullende voorbeelden zijn het gebruik van verbeter- en werkhuizen door andere doelgroepen en voor andere doelen dan waarvoor deze oorspronkelijk bedoeld waren: zieken, ouderen en gebrekkigen in plaats van gezonde ‘luilevende’ armen. Andersom gebeurde ook, zoals het Ierse ‘Workhouse’ in Belfast liet zien. Bestemd voor de meest kwetsbaren onder de ‘deserving poor’, mensen die te ziek of oud waren om betaald werk te verrichten, bestond het merendeel van de populatie tegen het einde van de negentiende eeuw uit relatief gezonde en jonge, maar ‘undeserving’ armen. Het gebruik van bovengenoemde instituties varieerde, zowel tussen bepaalde bevolkingsgroepen als in de loop der tijd en was sterk context gebonden. Zo konden ongehuwde moeders in delen van vroegmodern Europa zich bedienen van de rechtbank om de vaders van hun kinderen tot financiële compensatie te dwingen, tot deze mogelijkheid in de negentiende eeuw in onder andere Nederland verviel.

Omdat zoveel armen zich in een uiterst penibele situatie bevonden waren hun zintuigen extra aangescherpt. Zij wisten als geen ander welke elementen uit het systeem zij op welke manier ten eigen voordele konden aanwenden. Deze vorm van ‘Streetwisdom’ was voor hen een zaak van levensbelang en uit de aard der zaak geen langetermijndoel. ‘Streetwisdom’ was de bron van hun ‘selfefficacy’: het vertrouwen op basis van eerdere ervaringen dat hun handelen tot het gewenste resultaat zou leiden. Geïnspireerd door De Certeau, gaan Hitchcock en

³²⁵ Muurling e.a., ‘Introduction’, 6.

Shoemaker nog een stap verder door aan te tonen dat dit handelen ook een fundamentele verandering van de context tot gevolg had. Arme vrouwen hadden behalve met armoede en onderdrukking ook te maken met de beperkingen die gendernormen hun oplegden.

De agency van arme mensen stond meestal in dienst van hun overleving. Dit was de oorzaak van het kortetermijnkarakter van hun handelingen. Daarmee hoefde agency niet altijd hetzelfde te zijn als verzet. Paupers en vrouwen konden hun eigen doelen regelmatig beter bereiken door gebruik te maken van de bestaande maatregelen en instituties. Waarschijnlijk waren zij niet in staat om veel verder te kijken dan de dag van vandaag: het was soms al onzeker of ze het einde van de dag haalden. Desondanks slaagden vele paupers en vrouwen er uiteindelijk wel in om een verandering in de structuren te weeg te brengen. Deze hoefde echter niet altijd in hun voordeel te zijn.

De definitie van agency krijgt veel aandacht in wetenschappelijke en historische debatten. Veel minder woorden wijden de betreffende auteurs aan wat zij onder structuur verstaan. Sommige onderzoekers verwijzen naar het heersende stelsel van normen, regels en wetgeving. Anderen leggen meer nadruk op sociaaleconomische omstandigheden en instituties zoals rechtbanken of gevangenissen. Tot slot kijken sommige onderzoekers vooral naar het heersende discours.

In dit proefschrift definieer ik (pauper) agency als het vermogen om te handelen binnen de beperkingen én tegelijkertijd met gebruikmaking van de mogelijkheden die een bepaalde maatschappelijke en institutionele context bood. Bij dat laatste gaat het om een (steeds wisselende) inzet van de in die context bestaande instituties, regels en vertogen voor eigen doelen. Dit betekende vrijwel altijd een aanwending hiervan op een andere manier en voor een ander doel dan waarvoor zij oorspronkelijk in het leven waren geroepen. De acties en doelen van de armen stonden regelmatig in dienst van hun strijd om het bestaan en waren per definitie gericht op de korte termijn.

Omdat context essentieel was voor de drijfveren en voor de actieradius van de mensen die daarbinnen leefden, staat in het volgende hoofdstuk de negentiende-eeuwse samenleving waarin vrouwen als Engeltje Jans leefden centraal.

